
(Registered for copy-right under Governmen-
of India's Act XXV of 1867.)

(આ પુસ્તક સરકારી ધારા પ્રમાણે રજિસ્ટર કરાવી
રાર્કિટના સર્વે હક સોસાઈટીએ સ્વાધીન રાખ્યા હ)

મમ્તાવના.

૧

મને ૧૮૫૧-૭૩ ની આસપાસ વડવાનની નોંધણી પાંચે
 મુદતવામાં આપવાની પાંચે કોષ્ટકની મળતી હતી. તમા
 જમણા, દરિયા અને મહાસા વચ્ચેનાં દુકાનના દુષ્કા-
 ધોમાંથી બચાવી રા' હતી. એ વખતે મૂ. વ. રોડમાંથી
 ની અવધાનમાં મળીને એવો વિચાર મને કે દુકાન એવી
 બાંધે આપણે આ દેશમાં આ દેશમાં પડે છે અને તેથી
 એવો જાનબાજોને પુરુષ દાનિ પડે એટલે, મારે એ વિશે
 એક નિર્ણય લખાવી. તેમાં આગળથીમાં પડેલા દુકાનના સ-
 બથી મને તેટલી દલીલ તમા એ દરેક દુકાન વખતે સો-
 કેને કેવા પ્રકારે અને નોંધી મારે મળી હતી. તમા દરે
 પાંચે જોવાવેલના એ દુકા આપણે આવી પડે તે તેના અ-
 રકાજ કરવા અતે તેનું દુ. અ. દા. અ. ૧. આપુ કરવા એવો
 અને આગળે સામા દેવાય કરવા એ સાત દેવાય કરવા
 દેવા તે એ એક કુષળની અને અનુભવ એવો જાણીતો
 સમજાવું પુરુષ એ રીતે એ વિચાર વાન પડે એવો દેવા
 કરી એવો નિર્ણય લખવા સાત દેવા એવો જાણીતો કરવા
 કરવા દેવાય કે ૫-૧ નું કરવા આપવાની અંદરે અપ-
 રેન ૧૮૭૩ ના અક્ટોબર માસના મુદ્દિતકારામાં પ્રગ-
 કરી ૫-૧ નોંધણી મુદતમાં એ નિર્ણય લખવા આપ-
 નાદિ આપી કમિટીએ કરવાની નમણા ૩૧ ૧ ૧ નો ૧
 મુદ્દિત કરી ૩૧ ૫-૧ કરવા અને એ વિચાર કરવાની અંદરે
 અપ- અને ૧૮૭૬ ના એ માસના મુદ્દિતકારામાં પ્રગ-
 કરી એ ૧૫-૧ ૪ વિચાર લખવા આપવા તેનાને
 'મુદ્દિતકારા' લખાવેલો આ નિર્ણય, કેટલેક દેશમાં તમા
 મુદ્દિત કરવા કરવા આપવા સાચક દેશ એ અનુભવ
 મુદ્દિતકારામાં અને કેમ પાંચ માસ અંદરે નિર્ણય લખ

નામો પતે બધા માસ સુધી જતો નહિ. પુનઃ તપાસ કરી આખરે ખજાર મળે કે એ સખનાર દારૂ વિતરણમાં ખારિદરનો અગ્રામ કરવા મોકલે. આથી તેના એક બ-રૂડી નિવ ખારીને તેની તપાસ કરાવી આવી ચૂકેલી ક-નામના રૂ.૧૫૦) મેંથી રૂ.૧૦૦) તેને મોકલાવ્યા અને ખા-દિના રૂ.૫૦) તપાસનારે સુમચા પ્રમાણે સુધારે કરી આ-પે ત્યારે આપવાના રાખ્યા. એ મુદરખને પોતાના અગ્રામના વખતમાં મુખારો કરવાનો અવકાશ નહિ મળવાથી, મવલ વરમમાં તે પોતાની પરીક્ષા પસાર કરી પાછા આવ્યા બાદ તે નિજ પેની પાસે સુધારાવી, કનામના બાકી રાખેલા રૂ. ૫૦) આપી, હાલ હયાતી પ્રગટ કર્યો.

દુકાન જેવી દુ.ખદાયક આપત્તિ આ રેરાને માથે ના આવે એમ અને હાંડીએ હીએ. તોપણ કદાપિ એના વખત આવી પડે તો તે પ્રસન્ને બનતી સાવચેતી રાખવા સાર રાક્ષા ઉપાય કરવા તે જિરે આ નિયમમાંથી સારી સૂચના મળે તેમ છે. માટે તે કલ્પ પૂર્વક વાંચી જતાની દરેક માણુનને અમારી ભલામણ છે.

એડિટર.

આ નિબંધ તેણે રજવામાં નીચેના અંગ્રેજી પુસ્તકોની માલ લીધે છે.

1. Colonel Daird Smith's Famine Report.
2. Scarcities in the Madras Presidency, R. A. Dairdell.
3. Report of the Commissioners appointed inquire into the Famine in Bengal & Orissa in 1866
4. Report on Past Famines in the Madras Presidency, compiled by Lieut-Colo A. F. Fotheridge
5. Grant Duff's History of the Maharattas
6. A paper written by J. F. Thomas in Madras Journal of literature and art on the duty of the state in times of famine
7. Asiatic Journal and Monthly Review published in London from Vol. IX Vol. XXXVI
8. A letter to William Fiske by Capt James Rivett Carna from Baroda on Famine in Gujarat in 1812 and 1813
9. An essay on the Bengal Famine of 18 read by Sir Barth. Prentiss in London.
10. The annals of Indian Administration containing accounts of famines that have occurred in different parts of India.
11. The Oriental containing famine-accounts

lections from the records of the Govern-
ment of India.

Political Economy of Famines in India, by
own.

Heat Versus Famine, by E. H. Pringle.
Extracts of the Bombay Gazette, the Times
of India and the Bombay Samachar.

E. J. K.

પ્રકરણ ૧૨ મું. — ... ૧૭૩-૧૭૪

હિંદુસ્તાનનાં લોકોને દુઝાળની વખતે વધારે
સોસતું કેમ પડે છે ?

પ્રકરણ ૧૩ મું. — ... ૧૭૫-૧૮૦

હિંદુસ્તાનમાં પડતાં દુઝાળ વિશે સર
ખાસના કમરના વિચાર.

પ્રકરણ ૧૪ મું. — ... ૧૮૦-૧૮૮

હિંદુસ્તાનના દુઝાળના સંબંધમાં જણાતા તરે-
દવાર ઉપાયો અને તેઓનો ઉપયોગ.

હાર નીકળી આવે, અગિયમનના સાંધા, ખુણા દેખ
 ખોરાક વગર ટળવળતું (બિલાડાં બોલતું) પેટ અંદર પેચી
 તેની મામડી ઉપર કરચણી મળે, સ્નાયુના સોંચા અને
 મડીના આશ્ચર્યનમાં દેશી રહેલાં સારીરનાં દરેક હાડકાં
 નસો બરાબર ગણી સકાય એવી હાલતમાં દેખાય, ૩
 તેથી મનોદર ૧૫ ધરાવતું માણસ વહેમોઓએ કહ્યું
 મૂત શેત ને ડાકણના જેવો આકાર પકડી રસ્તે રસ્તે
 રહેડી તરફી મૂડું યજ્ઞ પડે, એ સપજાંનો કમકમાટ
 રેલો ચિતાર દેખાડવાનું કામ દુષ્ટ દુકાળનું છે. માણ
 બૂખથી થેલાં બની જઈ પૂજામાં અજ સોયવા મારે, ત
 પ્રાણીઓના છાણને યુધીને તેમાંથી ખોરાકની કાંઈ ૫
 જાણસ ખોળવા જતાં અંતે નિરાશ થઈ મોતને આર્થ
 થઈ રહે, એવો દેખાય આપણી નજરે પાડનાર; તેમજ ૭
 મીન સુડી અને નિરસ, આકારા ટાંચાનું અને જોંય પિા
 બની, હવા બૂખી (સુડી) અને રોગિષ્ટ, તથા મનુષ્યથી મ
 ડીને દરેક પ્રાણીમાત્ર બૂખ્યાં જમણી વરઓની પેડે ખુ
 બની રહેલાં, એ સર્વનો લપકર ચિતાર ચિતરનાર પા
 દૂર દુકાળજ છે. પછીએક કમાલ માતાએને દેવારૂટી જ
 નાવી તેઓનાં વહાલામાં વહાલાં બાળકોને નિર્લયપણે ન
 રીઓમાં ફેડી દેતી દેખાડનાર, તથા દમસાબંધ માણ
 સોનાં મૂડાં ઉપર રસ્તે રસ્તે સિયાળીઆં, પૂતરાં અને માં
 સાદારી પક્ષીઓને બહુ કરતાં આપણી નજરે પાડી કમ
 કમાટ ઉપગતવનાર, એ મદા બર્થકર દુકાળ છે, એ ખરાબ
 પગલાંના રાત્રીના જુલમથી માણસના સારીરનો કુદરતી રંગ
 બદલાઈ ગયા થઈ જાય છે, તેના સાંધેસાંધા તવાઈ જાય
 છે, અને તેનું બોલવું દેવાનના સાદને મળતું આવે છે
 એના પાપી અમલમાં માણસો મોતની નીતિ ખોઈ રે છે

લીધા વગર રહી ગયો હતો એમ માની સમજું નર્મ આપણા ભરતખંડ જેવો ફગવેત, આનાદ અને મોટા નિસ્વારનો દેસા પશુ વારંવાર સાંખી મુદને દુકાળનો ભોગ થતો આવ્યો છે, અને દુકાળનું નામ પશુ સાંખા વખતે આપણા દેસાની ચડતી પડતી સાથે જોડાતુંજ આવ્યું છે જે દેસામાં આપણે વસીએ છીએ, તે દેસના ઇન્દિયાસં જ્ઞાન આપણને જોડેથી અગત્યનું છે તેના કરતાં પણ દરજ્જે અગત્યનું તેમાં પડના આવેલા દુકાળોની સાગવાર તવારી ખતું છે, વળી એ જાતનું અગત્યપણું દિવસે દિવસે વધતું જાય છે; તેનું કારણ એ કે, આ દેસમાં આપણી ચડત કળા, આપણાં સુખ, અને આપણી હસતી સાથ દુકાળને નિકટ સંબંધ છે. વખતે વખત હિંદુસ્તાનના જૂદા જૂદા ભાગોની બેઠ દુકાળ ભેટે, અને તેટલા માટે, તેને આવને ખટકાવવા, તેના આવી પહોંચવા સામે સાવચેતીએ રાખવા, અને આવી પહોંચ્યા બાદ તેનાં ગોસડાવક પરિણામોની અસરો ઓછી કરવા તથા તેનું કાળું મોઢું ધૂણી વખત સુધા દૂર કરવા, આજ સુધીના જોડલા દુકાળ કી ગયા છે તેનો વિગતવાર હેવાલ, તેથી મધેલી ખાંખી તથા તેની સામે સેવાયવા ઉપાયો, અને તેના જવાબો લોકોએ લાધેલા ભોધ, એ સર્વેનું ખરેખર અને પૂર્ણ જ્ઞાન આપણને પહોંચ જરૂરનું છે. પોતાના દેશને અનાર દરેક માણસનો, દેશી રજવાડા અને તેમની વસાહતનો, કેળવણી પામેલા શખ્સોની, સુધારાના સાધનોની અને દુકાળા હિંદુસ્તાનના દરેક દેશોની તથા નામઅમેજ સરકારની ખરા ફરજ એ છે કે, હિંદુસ્તાનને જે દુકાળરૂપી જે બડા સદાકાળ જામતી ફરે છે તેનાં જોનું પૂરતું જ્ઞાન મેળવવું, અને તેના સંકટોનો નાશ

દરવાને ઉપાધોરપી દાધિવાર સજ્જને આમમજબી તેવાર થઈ રહેવું.

હિંદુસ્તાનના મૂલરાત એવા ખદોળા વિસ્તારવાળા પ્રાંતમાં અને મૂલરાતી બાવા બોલનારાઓનાં ખુખ્ખ ખુખ્ખ મપકોમાં આજ સૂષીમાં કેટલા કેટલા દુકાગ પડ્યા અને તેનાં કેવાં કેવાં પરિણામો નિપજ્યાં, તેની વિમલવાર હકીકત નાખુવાની આપણે પહેલી સરખાત ફરીએ.

સીધાં ધન-રદી મેળવેલી એમ માની શકાતું નથી
 આપણા અરતખંડ જેવા દુનિયાત, આપણ અને મેઘાં વિ-
 સ્તારેનો દેશ પણ વારંવાર ભાંગી પડે છે દુઃખને બોલે
 તો આપણે છે, અને દુઃખનું નામ પણ સામાન્ય વખતે
 આપણા દેશની આવડતી પડતી સાથે જોડાયેલું છે. આપણું
 જે દેશમાં આપણે વસીએ છીએ, તે દેશનાં ઇતિહાસનું
 જ્ઞાન આપણને જોડાયેલું અમલનું છે તેના કરતાં પણ વધુ
 અમલનું તેમાં પડના આવેલા દુઃખોની સાક્ષાર તવારી-
 ખનું છે, વળી એ જાતનું અમલપણું દિવસે દિવસે વધુ
 મનુ જાય છે; તેનું કારણ એ કે, આ દેશમાં આપણી ચડતી
 કળા, આપણાં સુખ, અને આપણી હસતી સાથ દુઃખને
 નિકટ સંબંધ છે. વખતે વખત હિંદુસ્તાનના જૂથ જૂથ
 ભાગોની ભેદ દુઃખ સેછે, અને તેટલા મારે, તેને આવડે
 ખટકાવવા, તેના આવી પહોંચવા સામે સાવચેતીઓ
 રાખવા, અને આવી પહોંચ્યા નાક તેનાં નાંસદામક પરિ-
 તપોની અસરો ઓછી કરવા તથા તેનું કાળું મોઢું ધ-
 ગુ વખત સુધી દૂર કરવા, આજ સુધીમાં જેટલા દુઃખ
 થી ગયા છે તેનો વિચારવાર હેવાલ, તેથી ધમેલી ખ-
 ણી તથા તેની સામે સેવાપણા ઉપાયો, અને તેના જવા-
 બી સોંકાએ સાધેલા બોધ, એ સર્વેનું ખરેખર અને પૂ-
 રું જ્ઞાન આપણને પલ્લવ જરૂરનું છે. પોતાના દેશને અ-
 નાર દરેક માણસની, દેશી રજવાડા અને તેમની વફા-
 ર દેવતની, કળવણી પામેલા રાખસોની, સુધારાના સાથી-
 ની અને દુઃખમાં હિંદુસ્તાનના દરેક દેશીની તથા નામ-
 અમેજ સરકારની ખરા હરજ એ છે કે, હિંદુસ્તાનને
 જે દુઃખરૂપી જે ખસા સમકાળ જામતી હરે છે તેનાં
 જોનું પૂરતું જ્ઞાન મેળવવું, અને તેના સકારોનો નાશ

તથાને- ઉપાધોરથી-દક્ષિણે સહ્યે-આમમમપી-તેણી
 પછી-પરેકુ-
 :- : દિલ્હીનાંના-મુન્શીને-તેણી-બેદોળા-વિસ્તારવાળા
 ધોતમાં અને મૂળપતી-આપા-મેલેનાપાઓની મુખ્ય મુખ્ય
 અવકાશમાં આજે મુખીમાં-તેણી-તેણી-દુશ્મન-પરેકાં અને તે-
 નાં-તેણી-તેણી-પરિણામી-નિપજ્યાં, તેની-નિયતકાર-દક્ષિણ
 નદનુવાની-આપણે-પરેકી-સવખાત-કરીએ.

મકરણ ૧ છું.

મુજરાતમાં પડેલા દુકાળ.

મુજરાત જેના નદોના પ્રાંતમાં પડેલા દુકાળનું ક-
ર્ણન જરા વધારે વિસ્તારમાં કરવા માટે એ પ્રાંતને તેના
કેટલાએક ભાગોમાં વહેંચી નાખી, તે દરેક ભાગમાં
પડેલા દુકાળના તારાંખ જરા સજાજથી અને જારીરીથી
આપવાનાં વધારે અગત્ય લાગે છે. પહેલ પહેલાં આપણે
કાઠીઆ તાલુકા પડેલા દુકાળનાં ખખર લેઈએ.

દુકાળનાં મુખ્ય ખારિયત એ છે કે, તે જુદે જુદે
કાળે જે કે જુદા જુદા રૂપમાં આવે છે. તોપણ તેની અ-
દર એક સરખાં હોય છે, તથા તેના પરિણામમાં મોટો ફેર
ભૂતો નથી. વર્ગી થઈ કેટલાં ચોક્કસ મુદતેજ દુકાળ
ડતો જણાય છે એટલે પહેલાં અને બીજા દુકાળ વ-
ચે જોડવા વડે પસાર થઈ ગયેલા હોય છે, તેટલાજ વર્ષ
ભિત્ર અને ત્રીજા, તથા ત્રીજા અને ચોથા દુકાળની વચ્ચે
ફળી જતા જણાય છે. કાઠીઆ તાલુકા અમેજ સત્તા
જ પહેલ પહેલુ ઇ. સ. ૧૮૧૨-૧૩ માં આવ્યું હતુ.
પહેલાં ત્યાં જે મોટા દુકાળ પડેલા જણાયા છે. તેમાંના
૬ ઇ. સ. ૧૭૮૧ માં અને બીજા ઇ. સ. ૧૮૦૪ માં
યો હતો જેને એ બામ અમેજના હાંધમાં આવ્યો
જ ત્યાં દુકાળ પડ્યો હતો તે પછી. ઇ સ ૧૮૨૪-૨૫
અને ૧૮૩૮-૩૯ માં પડ્યો હતો આ સર્વે મોટા દુકાળ
જ કહેવાય છે એ ત્રણ દુકાળ વચ્ચે તેર તેર વર્ષનો
૨ પડેલો જણાય છે. એ પછી કેટલો મોટો દુકાળ કાઠી-

પાખ્યાં દતાં, ઠાડીઆવાડના ઉત્તર જાગમાં ન્યાં વરસા
 ઝામે પડેનો નથી, અને જુવારનો પાક નહેર, તથા, કેવે
 વગેરેની ખારરતે કરવામાં આવેછે, ત્યાંના ભોકેએ આ દુ-
 કાળની વખતે ઘોડું દુઃખ શોષ્યું હતું; કેમકે વરસાદની અ-
 ઢિઆંમણી જરૂર પડતી નથી, અને વળી પાછળથી વાવણીમાં
 શકેછે. અનાજ, ર, અને ધર્મ, ત્યાં રેસુઆરી મહિનામાં પ-
 ડતા પુષ્પજ દવધી (ઓસ-ઝાળધો) પકવવામાં આવેછે, વળે
 દક્ષિણ જાગમાં બાજરી અને જુવારનો એટલો ભયો પાક
 થાય છે કે તે ત્યાં વપરાતાં, બીજા મળાખરા ભાગેમાં દૂર
 દેશાવર ભેંતસવામાં આવેછે, તથા કેટલુંક અનાજ જમીનમાં
 ફાંસર કરી તેમાં ઠાંડી રાખવામાં આવેછે. આ ભંપંકર દુકાળ-
 ની વખતે એવું હારેલું અનાજ ખેડી ઠાંડી વપરાશમાં
 આવ્યું હતું. વમરાળા ખેડુતો એ વખતે નહેર તથા કુવા
 તજાવના પાણીથી વાવણી કરવાને તૈયાર હતા, પણ આ-
 ઝાણમાં વાજળાં મઠી આવી નાનાં નાનાં ઝાપટાં પડવા છો-
 ઝ્યાં તેથી વરસાદની આશા ઉપર તેઓ નબરવરા રહી ડગાયા;
 તે એટલે સુધી કે કુંભોનું યુગ્મરાન સારી રીતે કરવા સાફ
 બરી રાખેલું સવજું અનાજ આશાએ આશાએ વાપરી
 નાખ્યું. પાછળથી તેમની આખો ઊધડી અને નહેરની ખા-
 રતે વાવણી કરવાની જરૂર પડી, ત્યારે પાણી ખેંચનાર
 બજારો વગેરે જનાવર એવી નજાગી હાસતમાં આવી મયાં
 દતાં કે તે કુવામાંથી પાણી ખેંચી રાખ્યાં નહિ. આ દુ-
 કાળ એટલો જખરા હતો કે, તે વડી મયા પછી રસ વધે
 સુધી આખો દેશ અસહ સ્થિતિમાં આવ્યો નહોતો.

આટલું છતાં એ દુકાળમાંથી છૂટવાના ઉપાયો ચાં-
 પતા લેવામાં આવ્યા હતા. જ્યાં જ્યાં કુવાનાં પાણી ખૂ-
 ઢમાં ત્યા ત્યાં નવા કુવા ખોદવામાં આવ્યા હતા, જૂદાં જૂદાં

ભારે વપર સરકારે લાંબો અને ઘાસ મોટા જાણના જાડા રાખ્યા અને કોઠેને તે તૂટી પેચ્યા. મોટા કરખાઓની વચ્ચેના ધોરી રસ્તા ઉપર કરખાઓ મચ્છુરોને કામે લાગ્યા. સરકાર તરફથી રાજી આપવામાં આવી હતી એ ઉપરાંત મરોમોની ખરાબે ખારે જલહેર તેમજ ખાનગી વપરાણા ચાલતાં હતી. અચોત્ત મરકારે, તથા માવકારો અને જુનામલના નવાએ તેમના ખરીદીના તાનુકારો પામેથી છેવાડી ખેડૂતો એવાં ખાર દીધી હતી, તે એના લુપ્તકાંઈએ દુરાર્થમાં આપો દીધી હતી.

જ્યારે ૪ સ ૧૮૩૨ માં કાઠીઆવાડમાં જાણે દુ-મજી ચારકો હતો. જ્યારે હાનરો લોક ત્યાંથી મુન્દાર્ડ આ-વ્યાં હતા ત્યાં કોઠેને નિકાલ કરવા સારું મુન્દાર્ડ મધ્યે દાકિન દાસમાં જલહેર સભા મળી હતી એ વેળા મીઠા જેમ્સ, એચ ફિફ્ટ પ્રભુજી તરીકે નિયત્તવા હતા. એ સત્તામાં સર મો માલકમ, રીફ ધાડજી સાહજી, રીફ જામલેજી જીજીભાઈ, જાનરેજસ જે દેવજીભાઈ અને ક-રેનથ ફોર્ડીનસન જેવા પ્રખ્યાત નગે હાજર હતા આ સાથે કાઠીઆવાડમાં સરનારી એ હિંચ વરસાદ પડેલો હતો ત્યાંના કુવાઓમાં એક એ ખાસ માલે એક મુ પજી પાખો રહ્યું ન-હોતું. હરદોજ એ જામખાવી વજુસો માખુસો પોયા તરફ આવતાં અનાજ પાણીની કોઠેને એટલી બધી નમી પડ-યા હામી કે અનાજ પોનાના નાનાં જાગકોને સદેખસામ પેસા લેઈ વેમવા લામો ધાસ માલેનો તો તરત નાશજ થઈ ગયો હતો.

કાઠીઆવાડમાં પડેલા મોટા દુકાન વપરાંત કોઠેને વાર અનાજનાં મોવવારી ચાલતી, અને કોઠેને ધખી મુ-કેડીથી બંધાયેલ મળેલો, એવી નમીનો વખત ૪. સ. ૧૮૧૩

નો હતો. તે પસાર થયા બાદ એવો વખત ત્યાંના ભોંકેએ
 ઇ. સ. ૧૮૭૭ માં જોયો. એ સમયમાં અનાજની મોથ-
 વારીથી લોકોને બહુ આપણ વેડવી પડી. ત્યાંના પોલીસિસ
 એજન્ટ મી. પીત્રે અનાજની આમવાની, નીકાસ, ખપ,
 પૂરાંત વગેરેના હિસાબનાં દર અડવાડીએ. પત્રકો બતાવ-
 વાનો હુકમ કર્યો હતો. વળી બીજા શા શા ઉપાય લેવા
 તે વિષે મસજત કરવા સાર એ સાદેય. મુંબાઈનાં તે વ-
 ખતના મવર્નર સર હીચરૂ ટેમ્પલની પાસે પુને મથા હ-
 તા. ત્યાં તેમણે નામદાર મવર્નર, કરનલ કેનેડી, કરનલ
 હેનકોક, અને વડોદરા રેલવેના એજન્ટ મી. માલુ સાથે
 વિચાર કરી. કાઠીઆવાડમાં બાવનગરથી ઉત્તરે વડવાજી
 સુધી રેલવેની સાઈન નાખવાનું અને પછી તેને પશ્ચિમે લેઈ
 જવાનું નક્કી કાઢ્યું. એ સિવાય કાઠીઆવાડમાં નહેરો બા-
 મવાની જેટલું પણ કરવા માંડી. બાવનગર, નવાનગર,
 અને પાલીનાજી પગેરે સરખાનોના રાજાઓએ પોત પો-
 તાની રૈયતનાં દુ.ખનું નિવારણ કરવા સાર સલો બાલે અ-
 નાજ વેચવાને દુરાનો કાઢી હતી, અને દેશાણે દેશાણે કુવા
 તળાવો બધાવ્યા મધ્યા દર્શ. જુનામરના મોરચાના પ-
 દાડ ઉપર દોરેત ચરવા મોતલવાની મોકલણ કરી હતી,
 અને એ ઉરાણ રાદેર સુધરાઈ નથા પોલીસનો પૂરતો
 બદોબસ રાખવાનાં દેશી રમવાડાઓને પો. એજન્ટ ત-
 રફથી તાતી કરવામાં આવો હતી. આવા માંપના ઉપાયો
 કામે લગાડવાયાં એ દુ.ખ બરેલી મોટી આફતમાંથી કા-
 ઠીઆવાડ કેદમેક દરજ્જે બચા મધુ હતું.

પાલજપુરમાં પડેલા દુશ્મન,

આ જગ્યાએ જે જે દુશ્મન પડ્યા હતા તેની ખ-

બાર ફીટ વધી, તથા જેઝીએ વધારે ઝીણ દુધ જોવા દેતા બપવા બપવાએ પી સંજાના દતા તેઝીના ૧૨૦ વાપી મેળવવામાં આવી છે. સરકારી તૌંબ વખતે દસે ખરી, પણ તે બજી મદદો, બપવા તે હલિસનની ૧૬ મી સમીતો આખરે ઝીણ અને આરવાના સરકારે પાલજુપુર તથા રા-
ખજુપુર ઉપર ચલાઈ રીધી ત્યારે તેઝી ૧૮૦ મેળવી હ-
પસી તૌંબનાં પુખ્તદો પણ સાથે દેઈ મજા દો, એવું વિ-
ચારવામાં આવે છે.

પાલજુપુરમાં મેળવવાની તૌંબનાં દુધનાં વરસ નીચે પ્રમાણે દર્શાવે છે અરસામાં વરસાદ ન વરસવાથી પણ ધ-
મે નદિ, તેથી અનાજની લંચીને લીધે લોકોને ધણું દો-
સતું પડ્યું હતું.

ઈ. સ. ૧૭૪૭.	ઈ. સ. ૧૮૦૪.	ઈ. સ. ૧૮૩૬.
.. ૧૭૫૧.	.. ૧૮૧૩.	.. ૧૮૪૨.
.. ૧૭૮૫.	.. ૧૮૨૫.	.. ૧૮૪૬.
.. ૧૭૯૧.	.. ૧૮૩૪.	

જે વર્ષોમાં વરસાદ ધણીકરને મુશ્કેલ પડ્યો નહોતો અને બુખમરો ઝેટલો ચાલ્યો હતો કે મરીબ લોકો દ-
પોટપ ખરી જતાં હતાં. ધાસ ન હોવાથી તવંગર લોકો પે-
તાનાં દોરને લ્યાં ચારે ખજી આવ્યો ત્યાં લેઈ ગયા, પણ
મરીબનાં દોર ખર્ચાં ગયાં હતાં. આથી લીધે લોકો દ-
દિ લોકો જેઝી ખાંસ બહુ કરતા હતા તેઝીને પેટ બ-
રવાની મુશ્કેલી પડી હતી. વાણીઆઓએ તથા તવંગરોએ
મેતાના ગ્રામ લાકરમાં આગલાં વર્ષોનું અનાજ બરી રા-
ખ્યું હતું. પણ તેમજે લુટાર્થ જવાની અને ખૂટી પડવાની
ખીકે તે હોવાકે બહાર જાયું નહિ. તેથી લોકો પકારાઈમાં
પડી અનાજની રોપમાં બહાર નીકળી ગયાં હતાં.

(१३) मारुत १ मु—मरुतानां पर्यायं वृत्तः

ઈ. સ. ૧૯૧૩ માં ત્યાં સામંતમાં સમિત દુરાજી
રૂપે એ દુરાજી આજ્ઞા આપવામાં આવ્યાં પણ ત્યારે કદ
કનો. પાતળામાં ઈ. સ. ૧૯૧૨ માં વરમાદ ન પડતા
આજ્ઞા પાતળા નહિ. ઈ. સ. ૧૯૧૨ માં વરમાદ પડવા
પાતળા આજ્ઞા આપવામાં આવી. પણ એ વરમાદ તો
કદા કે જો કદા આજ્ઞા અને અન્યકનો નાશ કરી ન
ખેલે. જ્યાં ઈ. સ. ૧૯૧૩ માં વરમાદ પડ્યો નહિ આ
તેથી પણ પણ નહિ. યોગે આજ્ઞા આપે. મુદ્દે
તે તથા આજ્ઞા માગી કે એવી કરી એવી આજ્ઞા મેળવ
અન્ય કરી તેના રાહસ્ય કરી જાનાં. દેવતા યોગ એક
માનાસથી દત્તા તેઓ મારો, એવી કળાદિ દોરને મેળ
સાધારી નાખાં તે પર યુગ્મશન અમાવના. જગી એક
તેથી પણ પણ ન થતાં વધારે જુખમરો આમવા સામે
ત્યારે માજુમ માજુસને ખાવા સામ્યા દત્તા. કેરસાદ સામ્યા
એવા પણ અજ્ઞાપના હેતુ અતિસમ જુખમરી રખડતાં રખડતા
અને દીવાના યજ્ઞ મયેલા અ. પ. પોતાના આજ્ઞામાને મારી આ
વા અ. પ. તે વખતે તે આજ્ઞાનો માનાઓ તેઓ અને અમા
વવા વચ્ચે પડતા હતાં જુખમરો એકાએક અ. પ. આજ્ઞા દત્તા
કે એકાએક દત્તા તેઓ આ પોતાના મરણ મરણ મયેલ
માજુસના યજ્ઞ પડતા હતા તેમને આજ્ઞા અમાવા જુખિ
કદ દેવા સેવ જરૂરી જરૂરમે રાહિત નહોતા. આજ્ઞા
અમાવા સમયે સેવ જુખા આજ્ઞા કરતા વિનાના યજ્ઞ અ
મા દત્તા. અમાવા પોતાના વમાન સમા આ-વા અને આજ્ઞા
તો હેતુ અમાવા યજ્ઞ અમા. ઈ. સ. ૧૯૧૩ નો દુરાજી
સમયે દેવ જુખ સમયે નાનકો પયગદ મયો હતો એ
વરસ સિવાય અ. પ. વરમાદ એકાએક અ. પ. દુરાજી પડવા તે
પોતાના નહોતાં મરણ વાવજી કરવા સાથે રાહસ્યે

મહિકાંડા પ્રાંતમાં પડેલા દુકાળ.

આ જાગના દુકાળની ચોક્કસ નોંધ મળી રહી નથી; તોપણ દુકાળનાં જેજે વર્ષો જણાવ્યાં છે. તે ઇ. સ. ૧૭૬૧-૧૮૧૩-૧૮૨૫ અને ૧૮૩૮ નાં છે. એ વર્ષોમાં ત્યાંના લોકોએ ધણું સંકટ વેડવું હતું. અને સંખ્યાનાં માણસનાં મર્ણ નીવડ્યાં હતાં. ધણું માત્ર વિનાને પોતાનાં પ્રિય જાગકો વેચ્યાં પડ્યાં હતાં. તથા કેટલાકને તે એવું પેટ ન કરાવાથી બીજાને આપી દેવાં પડ્યાં હતાં એ પ્રાંતમાં સુદારાઓનો ત્રાસ પડ્યો ચાલતો હતો. તેઓનું શુદ્ધમનાથી લોકોને જમાવવા સારું અંગ્રેજ સરકાર ઇ. સ. ૧૮૧૨માં વચમાં પડી, તોપણ તે પછી એટલું જણું જાંધીર માણું કે. બીજા કેટલાક સંકટોની પેટે જૂનામરાનું સંકટ ત્યાં સાધારણ થઈ પડ્યું હતું. ન સ. ૧૮૩૬માં અંગ્રેજ સરકારના ઉપરીપણાને. અમલ ત્ય. ગંગાદર જાઓ અને ઇ. સ. ૧૮૫૪થી એ જાગમાં પડના વરસાદની નોંધ ખસખસ રાખવામાં આવી. એ વરસની અમાગના દુકાળ વિષેની કાંઈ પણ જાણવાર ખગર મેળવવાની તાત્કાલિક ફાઈલ છે. જૂનોગરિયાથી જણાવે છે કે મહિકાંડા ગુજરાતમાં આવેલો એક જાગ છે. ન. ૨ ને અસરો ગુજરાતના બીજા જાગો ઉપર દુકાળે કાંઈ તે એ જાગમાં પણ વધી જોઈએ. જે મ. ઇ. મ. ૧૮૬૩-૬૪ માં અસર દેસાવરથી મોટા જાગમાં અત્યંત મથાણા ખરાબ કાંચે વેચવાની કાઢીઆણામાં તાત્કાલિક થઈ હતો તેમ મહિકાંડામાં થઈ હોય એવું કાંઈ જાઓએ જણાવ્યું નથી. એવું કામ અદિમાં ન જોવે તેનાં ને કારણે છે એ તો એ કે અદિની જાગોન પડાઈ જાવરાગી દોષ. પો જોઈયા પેરી રાખ મળે નહિ, તથા એને રિજાએ કિનારો સામો નથી. જાગી એ પ્રાંતમાં

એટલે એના મૂખ્ય પાંચ દયા હ આંશોમાં ૬૫૨ હતું તે ૬૫૨ના પૈસાની ૫૫૫ થઈ તમી દેવાથી પારેતું કામ પાર પડી શકે નહિ.

અમદાવાદમાં પટેલા દુકાળ.

અમદાવાદ અંગ્રેજ સરકારના તાનામાં આવ્યું તેની આગમન મુસતમાન પાદશાહેની સત્તા દેશ હતું એ પાદશાહેના વખતમાં ઇ. સ. ૧૯૩૧ (વિ. સંવત્ ૧૯૮૭) નું વર્ષ જે "સત્યાગ્રહોદ્ધત્ત કાળ" એવા નામથી ઓળખાય છે, તે વર્ષમાં લોકોને જાણ સંકટ પડ્યું હતું; તે એટલે સુધી કે ગાંધીજી મહાસુને ખાસ સાચાં દતાં. તે વખતે પાદશાહે અમદાવાદ, સુરત અને બરાનપોર મધ્યેના પોતાના શુભાઓને દિલ્હીથી દુકમ સંખ્યા દતા કે, સરકારી લંગરખાનાં ઉપાડી તેમાંનું અનાજ લોકોને વહેંચવું એ ઉપમાન અમદાવાદના લોકોને ત્યાંના (અમદાવાદની) સરકારી ત્રિવેની-માંથી પચાસ દાંતર રૂપિયા વહેંચવાનો દુકમ આપ્યો હતો. આ દુકમ વરસાદ ન આવવાથી પડ્યો હતો. પાદશાહે દયા કરીને એ વર્ષનું જમાંનું મહેસુલ બેટુનો પાસંથી લીધું નહોતું એટલુંજ નહિ. પરંતુ ખીંછ ૫૫૫ સારી માદ કરી હતી. એ પડાનો દુકાળ ઈ. સ. ૧૯૫૦માં પડેલો જાણાયેલો છે. એ ગૂરો દુકાળ માત્ર વરસ સુધી ચલુ રહ્યો હતો. અને લોકો મદા મદા ફ. ખી પચા દતા. એ વિષયો મન માનનો હેવાજ કોઈપણ રાજી મળી શકતો નથી.

ઇ સ ૧૭૧૮ (વિ. સ. ૧૭૭૪) નું વરસ 'સુઓતરા કાળ'નું મનાય છે એ વરસમાં જે દુકાળ પડ્યો તે-થી સંખ્યાબંધ લોકો જૂખમરાથી મરા ગયાં હતાં. જૂખમરા દુઃખથી વ્યાકુળ થયેલા માખાપે પોતાના વડાસાં

હોતાંને પેલાની નજીવી રામે એટલે સહેજ એક બે રૂપિયે વેચી જાણ્યાં હતાં. એ વખતે અનાજના કાલ પડ્યા-નં તેજ હતા; માગરી અને મગ બે આને ફાર મળતાં. મદાર દેશવરથી કેટલુંક અનાજ આનું હતું. પણ તે અનાજ સરસરે મળાનું હતું કે વેપારીઓએ, તે ચોસ જણાવું નથી.

“તીગ્રેતરો કાળ” એ નામે ઇ સ. ૧૭૪૭ (વિ. સં. ૧૮૦૩)નું વરસ એળખાવું હતું એ વરસમાં વરસાદનું એકપણ ડીપું ન પડ્યું તથા પાણનું એક જૂથ સરખું પણ ન ઉઘ્યું. લોકોએ જેવાં જગાં વરસાદને માટે ત્રણ દિવસ સૂધી ઇશ્વર પ્રાર્થના કીધી, પણ તેથી કંઈ વળ્યું નહિ અને અનાજના કાલ લેવરા વપતા ગયા, તે એટલે સૂધી કે રૂપિયા એકનું છપી તે આઠ સેર સૂધી મળવા લાગ્યું આથી કરીને સંખ્યાબંધ માણસ અનપણા વિના તરફડી તરફડીને મરવા લાગ્યાં. કેટલાક કાલર પળેમા લોકો મુએલા દોરનાં માંસ ખાઈ જીવવાને કાણ મારવા હતા. †

મુસલમાન પાદશાહના રાજાનનાં નોંધમાં છેલ્લો દુકાળ. ઇ. સ. ૧૭૬૧ વિ. સ. ૧૮૧૭નો જખ્ખવેલો છે. એ દુકાળ હયામાં નિમાડ થતાથી તથા મારવાડાઓનાં તોફાનને કીધે પડ્યો હતો. હવેલો લોકો મરકાથી બે ત્રણ દિવસમાં મરણ પામ્યાં. તેમને કાલરા બળવાને પણ કોઈ

† નહીં તથા તજાવ સૂઝાઈ ગયાં આસપાસના ગામડાનાં લોકો પાણીની શોધમાં પોતાનાં ઘરખાર છોડી નં. ગમે કમલ લટાવા લાગ્યાં પણજ માળવા તરફ નીકળી ગયાં. કેટલા માણસ મુઆ હશે તેની મજાતરી જણાતી નથી. અનાજ પણ મેંડુ વેચાવા લાગ્યું. આવા વખતમાં જે ગામડાં ઉજાડ થયા તે ફરોથી વરખાંજ નથી.

માણસ મગી સમ્પત્તિ નહિ. નગરસી માણસનાં મુઠ્ઠાં સ-
રસાર તરફથી સાબરમતી નદીને કાંઠે કાઠી નાંખવામાં આ-
વતાં, આશ્વાસના કસ્ટોમરને મામડાંના બૂબે ખરવા સોફા
પેનાનાં ટળગથી ખરવાં હોડરોને વેચવા સાર શહેરમાં
આવી એમાં થઈ દતાં. એવી રીતે વેચાતાં હોડરોનું મુલ્ય
એક બે રૂપિયા હુપમનું. આ અરસામાં દેહલા વિસ્તારની
જાલીન ઉપર દુકાન ચાલે તથા સોફાને તેમાંથી હોડર-
વાને શા કા હેતુએ વેચવા, તે જણાવું નથી ત્યારે પછી
શહેરમાં આન વરસ મુખી અનાજના કાપ વધેલા રજા
દતાં. સાપારેજી જાનવું અનાજ રૂપિયા એકનું વીસ
શેર મળતું.

ઈ. સ. ૧૮૫૦-૫૧ (વિ. સ. ૧૮૪૭)માં પડેલા દુ-
કાનમાં સંખ્યાબંધ ટોર ખરણ પામ્યાં. અને કલકત્તા દરેક
તથા માંડગો પેદા થઈ વરસાદ ન વરસે એ દુકાનનું ન-
રનું કસ્ટોમર હતું. થઈ સોફાને આ વખતમાં નામ વધે
હતો. અનાજ આગળ અને મજૂ વેચાતું હતું તે ઉપર એ રૂ-
પિએ મણુ રેમાવા લાગ્યું. દેહલા માણસોએ પેનાનાં
કાઠીમાં જાગ જમ્યાંગિને મુજ રકમે વેચી નાખ્યાં હતાં.
પછી દેહલાં માણસો જાગમાં ઉતરી પડ્યાં હતાં. એ
દુકાન સાત વર્ષ સુધી ચાલે હતો. શૂન્યતામાં એને "મુ-
કાનનો કાગ" કહેવામાં આવે છે. એ દુકાનનો ત્રાસ સો-
ફામાં એકેએ જાણે ફેલવેલો હતો કે આજવાણુ કોઈ કુપણ
માણસને પિંડારથી કહેવું દેખ ત્યારે એમ કહે છે કે "એ-
ના પરમાં તે સમજાશે ચાલે છે."

બીજે મોટો દુકાન ઈ. સ. ૧૮૧૨-૧૩ (વિ. સ. ૧૮૧૫)
નો હતો. એ વર્ષમાં મોટા વરસાદ વરસેો હતો, પણ
માણસમાં દુકાન માણસથી ત્યાં સોફા અને ધમકાઈ આવવા-

થી અનાજ પાણીની તંગી પડી. અને અહિં પણ જનરો દુકાળ
 ચાલુ થયો. વળી તે સાથે એક બે વખતે તાડતાં મોટાં મોટાં
 રોળાંએ આવી જેવા તેવા પાતનો પણ નાશ કર્યો હતો
 સખ્યાઇ અને વિપત્તિમાં એ દુકાળ છ. સ. ૧૭૬૦-૬૧ ન
 દુકાળથી સદેજ ઉતરતો ગણવામાં આવ્યો હતો. એ વર્ષમાં
 જુવાર, બાજરી છવાદિ અનાજ અડી રૂપિએ મધ્ય વેચા
 માં. ૫૦ વીસ રૂપિએ મધ્ય મળતું અને ગોળ તથા તેડ
 એક રૂપિઆનાં ૮ સોર સૂધી વેચાતાં આ વર્ષમાં બંગાળ
 તથા બીજા બાગોમાંથી ઘોઘેરાના બંદરમાં ઘણાંખરા અ-
 નાજની આવકાનો ઘડ હતો. વળી તે સિવાય દેશીમાં
 દારેહું જથાબંધ અનાજ બહાર કાઢી વેચવામાં આવ્યું
 હતું. દેશીમાં જામરી મરડી ચાલવાથી સખ્યાબંધ જન-
 દોને બચાવવા સાર કાઢીઆવાડમાં હાંકી મૂક્યા હતા. બીજે
 વર્ષે મુન્દા વરસાદ પડ્યો, પણ ખરા વર્ષના લોક નબળા
 થઈ જવાથી તાવ અને બીજા રોગોને અધીન થઈ મર-
 ના બાગ્યા આ દુકાળમાં અમદાવાદ શહેરની વસ્તીનો ન-
 જાદોક એ યો બાગ મળ્યો પામેતો જણાય છે. મૂડાને બાળકને
 જોઈતાં લોકો ન મળવાથી બાંધેલા ધરેમાથી કાઢીમાલ
 તોડી કાઢીને તે ઉપયોગમાં લેતો પડ્યો હતો મરકોનું જોર
 એટલું બડુ હતું કે મૂડાને રમણનમા લેઈ જા-
 નાર પુરેતો પૂરા નહિ પડવાથી પંજીવાર જાંઓને તે જીવ-
 કી જવા પડતા ! આ મરકોનું સુખ મરણ વિપરીત
 ખારક હતો એ વર્ષમાં મારવાડથી આવેલા જુએ મ-
 રતા માનુષ્યેને અનાજ મળ્યું નહિ. અને તેઓ માસ
 માસ નરેના ખ તા તેવા તેઓ લખળા રવડી રવડીને મ-
 જી પાન્યા ઈ. સ. ૧૮૧૦ વિ. સ. ૧૮૭૫ અને છ. સ.
 ૧૮૨૫ (વિ. સ. ૧૮૮૧)ના બે વર્ષો મહા તંગીવા પસાર

(૨૦) પ્રકરણ ૧૬—ગુજરાતમાં પડેલા દુકાળ.

૧૭૧૧ માં દુકાળ પડ્યો હતો. એ વરસ “ સતરોકાળ ” નામે ઓળખાતું હતું. આ દુકાળ-વરસાદ ન આવવાથી પડ્યો હતો. એ સાલમાં એક કાચા મણ અનાજનો ૨૧૫ પાતો હતો. એ દુકાળ પરાંતીજ પરમજ્ઞામ! અને મદિકાંડા-માં ઘણો જલ્યાયો હતો. એમાંથી છૂટવાના હપામે લેવામાં આવ્યા નહોતા, તેમ હપાવ લેવાનો પછી ગરજ પણ નહોતી.

ઇ. સ. ૧૭૮૦-૮૧માં પડેલા દુકાળનો હેવાલ મળતો નથી. એ એકમ તાલુકામાં પડેલો હતો, અને એનું જોર એટલું નરમ હતું કે એને દુકાળ કરતાં તમી કહીએ તો ચાહે. ઈ. સ. ૧૭૯૧ના દુકાળમાં અનાજ વગેરેના જે ભાવ હતા તે એ સાલમાં પણ હતા. છૂટકારાના કાર્ક પણ હપાવ લેવામાં આવ્યા નહોતા.

ઇ. સ. ૧૭૯૧નું પર્વ ‘ બેનાજા ’ નું કહેવાતું. ઇ. સ. ૧૭૯૧ ના દુકાળનો સપજો હેવાલ આ સાલના દુકાળને માત્ર પડેલો.

ઇ. સ. ૧૮૧૨ ના દુકાળમાં પડેલો વરસાદ વરસ્યો હતો અને પાકના છોડ એ ત્રણ દૃઢ કાચા કીમી નીકળ્યા હતા. પણ પાકાળમાં વરસાદની તવાને લીધે તે કરમાઈને સુકાઈ મર્યા હતા. ધોળાવાના લોકોની મદદને માટે ચરોતર-માયાં અનાજ આપ્યું હતું. અને તે લોકોને મરત વહેંચવા-માં આપ્યું હતું. નદીના તથા કુવા તળાવોની સોજવાળાં તાવડાના તાકા કપર નરતર તરફથી દુકમ મર્યા કે નહેર-નો મારૂને કાન બે હાને પાકને માટે વાવણી કરવી તે-મજ પડ્યાં મ મ મા લોકોને તથા કુવા કરવાની બલામણ કરવામાં આવી હતી.

સામુદાના લોકોએ ધજ અને જવની મેઢી મેઢી વ-ખાશે બારી રાખી હતી તેથી એ વખતે તેમનો જ્યાવ મર્યા વળી નવા કાંમ બેઠાને તેની મારફતે પણ તેમણે મોટો ઘણો પાક પડ્યો હતો.

મોરમના પહેલા કામમાં વરસાદ પડ્યો, પણ પાછળથી તે બંધ પડ્યું. મર્યો. તેથી ફક્ત આઠમા બામ જોડાઈને અનાજ પામ્યું. એટલું જતાં અનાજના ઊડનાં ફૂડાં ભરેલાં હતાં. અને તે કોરોને ચાસ તરંકે કામમાં આવ્યાં હતાં. આ વર્ષે આખા છઠ્ઠામાં તંત્રો ચાલ્યાં હતાં.

ધંધુસા તાલુકાના સોડેને કુચા, તળાવ તથા નદીના પાણીથી પાક કરવાને સરકારે ઊંચકેલાં હતાં. આ વખતે ત્યાંના સોડેના મુદ્રણને માટે ધોરેરાથી અનાજ આવ્યું હતું.

વીરમનામ તાલુકામાં અનાજ ઉપર કર લેવાતો હતો તે સરકારના કુમચી બંધ પાડવામાં આવ્યો. તેથી કરીને અનાજના વેપારીઓને ફાવેલો ધવાણ તેમણે કાવમાં ધડાડો માર્યા હતા.

સાણંદ તાલુકાના સોડેની ભૂખ ટાળવા સારું ન્યાયેંધ અનાજ વહેંચવામાં આવ્યું હતું. તથા કુચા અને તળાવ વગેરેના પાણીથી ખેતુનોએ કેટલોક પાક પણ પડ્યો હતો.

ધોધાના સોડેને વાવણી માટે પાણી પેદા કરવા સારું કુચાઓ ખાવવા સરકાર તરફથી ઉગ્રહ અને ઉત્તેજન આપવામાં આવ્યાં હતાં. પરાંતીજમાં ખાનગી સમાવત એટલી ચાલી કે મુદર્ય ભોંઠે પોતાનું બરી મૂકેલું અનાજ ગરીબ અને ભૂખે મરતા સોડેને છૂટથી આપતા હતા. મોડાસામાં તથા દસકોર્ડ તાલુકામાં સોડેના છૂટકારાને માટે કાંઈ પણ ઉપાય લેવામાં આવ્યા હોય એવું નજીકનું નથી.

ઈ. સ. ૧૮૩૪ નું વર્ષ પણ તંગીનું ગયું. એ વર્ષે વરસાદ મલો થેડો વરસ્યો હતો. પણ ધંધુસામાં પ્રમુખ વરસાદ વરતવાયો ત્યાં ખેડી રેલ આવી હતી. ધિજા અને પરાંતીજ તાલુકામાં તાંડ પડ્યા હતા તેમણે આસપાસના ખેતરના પાકનો નાશ કાઢ્યો હતો. એ વર્ષેમાં ધોધા સિવાય

7/14/11 11:31 AM

[illegible]

સાળી તાલુકો

(૨૬) પ્રકરણ ૧ જી. — મૂળ/સીમાં પરથી ફાળા.

વર્ષ (ખ. સ.)	કાચા એક મહત્તો કાચ. (રૂપિયા અને આનાથી.)							
	જાગીરોની સંખ્યા	જાગીરોની કુલ	જાગીરોની કુલ	જાગીરોની કુલ	જાગીરોની કુલ	જાગીરોની કુલ	જાગીરોની કુલ	જાગીરોની કુલ
૧૯૬૦-૬૧	"	"	૫-૦	"	"	"	૩૨-૦	૧૦-૦
૧૯૬૨-૬૩	"	"	૨-૬	૨-૬	"	"	"	"
૧૯૬૬-૬૭	"	"	૩-૦	"	"	"	૧૬-૦	૭-૦
૧૯૬૮-૬૯	"	"	૨-૦	"	"	"	૧૫-૦	૫-૦
૧૯૬૯-૭૦	"	"	૨-૬	"	"	"	૧૬-૦	૬-૦
૧૯૭૦-૭૧	"	"	૨-૬	"	"	"	૧૬-૦	૬-૦

વીરમઘામ તાલુકો

કાચા એક ખસનો ભાવ. (રૂપિયા અને આનાપી.)

વર્ષ (ઇ. સ.)	મડા ચી-ઝીણા ચી-ખી.	પણી.	ભાનરી	મમ.	મઠ.	જુવાર.	પી.	ઝીણ.
૧૭૯૦-૯૧	૪૪	૪૪	૪૪	૪૪	૪૪	૪૪	૪૪	૪૪
૧૮૧૨-૧૩	૪૪	૪૪	૩-૦	૧-૦	૪૪	૪૪	૪૦-૦	૨૦-૦
૧૮૧૯-૨૦	૪૪	૪૪	૧-૧૨	૪૪	૪૪	૪૪	૧૪-૦	૮-૦
૧૮૨૪-૨૫	૪૪	૪૪	૩-૮	૪૪	૪૪	૪૪	૨૩-૦	૮-૦
૧૮૩૪-૩૫	૪૪	૪૪	૧-૪	૪૪	૪૪	૪૪	૨૦-૦	૮-૦
૧૮૩૮-૩૯	૪૪	૪૪	૧-૪	૪૪	૪૪	૪૪	૨૦-૦	૮-૦

ચોખ્ખા તાલુકો

(૨૧) પ્રકરણ ૧ કુ. - મુનિસિપલ પેટીલા કુલ.

વર્ગ (ઈ. સ.)	કાચા એક મહત્તો ભાવ. (રૂપિયા અને આનાવા.)									
	ખા	ખા	પટ્ટ	ખાઈલ	મગ	મદ	જુવાર	ધા	રોળ	
૧૫' - ૧૧'	૫૦	૫૦	૫૦	૫૦	૫૦	૫૦	૫૦	૫૦	૫૦	
૧૮' ૧૨' - ૧૩'	૫૦	૫૦	૨૦૮	૨૦૮	૫૦	૫૦	૫૦	૫૦	૫૦	
૧૪' ૧૧' - ૧૦'	૫૦	૫૦	૫૦	૫૦	૫૦	૫૦	૫૦	૫૦	૫૦	
૧૨' ૪' - ૨૫'	૫૦	૫૦	૨૦૦	૨૦૦	૫૦	૫૦	૫૦	૫૦	૫૦	
૧૪' ૩૪' - ૩૫'	૫૦	૫૦	૨૦૮	૨૦૮	૫૦	૫૦	૫૦	૫૦	૫૦	
૧૮' ૩૪' - ૩૫'	૫૦	૫૦	૨૦૮	૨૦૮	૫૦	૫૦	૫૦	૫૦	૫૦	

વર્ષ. (પ. સ.)	કાચા એક મહત્તો ભાવ. (રવિયા અને આનાપો.)							
	ખા. એ. એ. એ. એ. એ. એ. એ. એ.	ખા.	પા.	ખા. એ. એ. એ. એ. એ. એ. એ. એ.	ખા.	પા.	ખા. એ. એ. એ. એ. એ. એ. એ. એ.	ખા.
૧૯૮૦-૮૧	"	"	"	"	"	"	"	"
૧૯૮૨-૮૩	"	"	"	"	"	"	"	"
૧૯૮૬-૮૭	"	"	"	"	"	"	"	"
૧૯૮૮-૮૯	"	"	"	"	"	"	"	"
૧૯૮૯-૯૦	"	"	"	"	"	"	"	"

ભાગસા મદદાસ (પરા વાલુમ્બા.)

રવિઆ એવના શેર પ્રમાણે.

વર્ષ (૯ સ	વત્સા નો-ગ્રીન્ડા નો- ખા.	પદ્મ	બાદરી.	મગ.	મદ.	બુવાર.	ધી.	ઓળ.
૧૭૬૦-૬૧	"	"	"	"	"	"	"	"
૧૮૧૨-૧૩	"	૧૦	૧૦	૭	૮	૧૦	૨	ખા
૧૮૧૬-૨૦	"	૧૮	૧૨	૧૮	"	૨૦	૩૧	૫
૧૮૨૪-૨૪	"	૨૦	૨૮	"	"	૨૬	૨૧	૮
૧૮૩૪-૩૪	"	૨૭	૨૮	"	"	૩૦	૨૧	૮
૧૮૩૮-૩૮	"	"	"	"	"	"	"	"

પાયા તાલુકો.

કાચા એક ગણતો ભાવ (અપિચા અને આનાથી.)

વર્ષ (ઈ.સ.)	ભગતો ખા.	સોણા એ- ખા.	પત્ર	ભાજરી	મગ	મહ	ગુવાર.	પી.	મોળ.
૧૯૦૦-૦૧	"	"	"	"	"	"	"	"	"
૧૯૦૧-૦૨	"	૩-૮	૩-૦ થી ૩-૮	૩-૦ થી ૩-૮	૩-૮ થી ૪-૦	૨-૪	૨-૮	૨૦-૦ થી ૨૪-૦	૩-૦ થી ૪-૦
૧૯૦૨-૦૩	"	"	"	"	"	"	"	"	"
૧૯૦૪-૦૫	"	૩-૦	૨-૮	૨-૦ થી ૨-૮	"	"	૨-૦ થી ૨-૪	૧૮-૦ થી ૨૦-૦	૩-૮ થી ૪-૦
૩૪-૩૫	"	"	"	"	"	"	"	"	"
—૩૬	"	૨-૮ થી ૩-૦	૧-૧૨ થી ૨-૦	૧-૧૨	૨-૦	"	"	૨૦-૦	૨-૮-૦

(૩૨) પ્રકરણ ૧૬-ગુજરાતમાં પડેલા દુકાળ

બેડા છટ્ટામાં પડેલા દુકાળ.
(દત્તકપા અને એ જામના મુઠ્ઠા રહેવાસીઓની પે-
દદારત ઉપરથી મેળવેલા હેવાલ.)

ઈ. સ. ૧૭૮૧-૮૨ નો દુકાળ બેડા છટ્ટામાં અત્યંત ધણો સંગટ કરેલો હતો. વરસાદ જુલાઈ તથા આગસ્ટ મહિનામાં અડેડીવારજ વરસ્યો હતો. અહિંનાં ધણાં માણસો અવધી નારીને માળવામાં ગયાં, તથા કામળાજી અને બીજાં દરદારી મરણ પામ્યાં. આ છટ્ટો આ વેળાએ ગાયકવાડ સરકારના અમલદાર શામળ પાંડરાની સત્કારેણ હતો. એણે ધાસ ઉપર નાંખેલી જાતનો જામ લો બાકીની સખળી આવક દુકાળ દાળવા માટે ખર્ચી. અમળાતે વેચાપણા બેડાકના જાવ વેપારીઓના જુના મોપડા ઉપરથી માસમ પડ્યા પ્રમાણે આ હેવાલને ઉડે દાખલ કર્યાછે.

ઈ. સ. ૧૮૧૩-૧૪ નું વર્ષ પણ દુકાળનુજ હતું એ વખતે પ્રથમ જુલાઈ મહિનામાં વરસાદ પડ્યો, તે પછી દોઢ મહિના સુધી એક ટીપુ સરખુએ વરસ્યું નહિ. તે પછી પાછો થોડોક વરસ્યો પણ તે જોઈએ તેટલો નહોતો. એમ થવાથી પાકને મોટું નુકસાન થયું. વળી ગાદીઆવાડ અને પશ્ચિમના બીજા જામના જૂને મરતા લોકોની મોટી સંખ્યા આ છટ્ટામાં આવીને બેડાવાથી ધણા જિખારી માણસોનો ધાણ નીકળી ગયો. ઈ. સ. ૧૮૨૫-૨૬ માં પહેલાં વરસાદ ટીક પડ્યો અને પાક સારો પડ્યો. પછી પાછળથી વરસાદ વરસ્યો પણ પડી ગયો તેથી પાક ઓછો ઉતર્યો. આથી સરકારે ઉપરાવેલા મહેસુલમાંથી રૂ. ૧૯૧૮૮૭ ખેડુતોને પાછા આપ્યા આ વરસ તરનીજ હતું, પણ જૂખમરો ચાલ્યો નહોતો. ઈ. સ. ૧૮૩૪-૩૫ માં ધાસ અને

આનો નોંધ પવાંથી જાણાયે રોર મરણ પામ્યાં. આ વચ્ચે તોત્તેન દુકાળને ન દિવાલું. પણ સરકારને ૧૧૧૬૪૪) મ-
ટેમુકમાંથી બેટુતેને શાજ આવવા પડ્યા.

બેંગલુરુમાં વેચાપડા પિરાંતના ભાવ.

ક્ર.સ. ૧૯૧૧-૧૨	રોર.	ક્ર. સ. ૧૯૧૨-૧૩	રોર.
ગોળામરી	૨૧) ની	ગોળામરી.	૨૧) ની
પડા	"	પડા.	"
દોરા.	"	ધો.	"
જુવાર.	"	ગોળ.	"
ચણા.	"	હફ.	"
ગુવેર.	"	જુવાર.	"
મી.	"	ગુવેર.	"
ધો.	"	તલ.	"
માવટો.	"	મર.	"
મીણા.	"	કાચી	"
મચાર.	"	સાડી ચોખા.	"
મીઠું તેલ.	"	મચાર.	"
ગોળ.	"	તંગાકુ.	"
તલ.	"	માવટો.	"
તંગાકુ.	"	ચણા.	"
હફ.	"	મી.	"
મર.	"	મીઠું તેલ.	"
એરંદોળ.	"	માડ.	"
		મદ.	"
		ગુવેરનીછળ	"
		મમ	"
		એરંદોળ	"

(૩૧) પ્રારણ ૧૫. — ગુજરાતમાં પડેલા દુકાન

પ્રથમ કરવામાં આવતા હતા, પણ અતે તો તેઓ
વાનેજ સરજેતાં હતાં. અમલિત મારવાડીઓમાં બ
રાખી મદવાડ તથા બીજાં પણ કરે છે. સાચું થયું કે
એટલે છતાં કે, તેઓ સખ્યાબંધ વડોદરામાં હતરી પ
ત્તાંના સોડાની ખરાબી થતા માંડી આથી કરાનેરીત
સાચુ થયો. બૂખથી બેમાન થયેલી સીઓ
અર્થે પોતાની સાચને પણ દૂર ખૂબી સાચો, અને તે
ટકાક દુષ્ટ વ્યાધિઓનો જોમ તેઓ થઈ પડી, માર
મિત્તાં ખૂબી, વચર રરકારે પુડીજ્યાકી કાવીજતા,
હવામાં પણ પિગાડ થઈ અનેક જાતના રરકો પેદા
એટલું છતાં વડોદરામાં નામકવાડ સરકાર તરફથી ખૂબી
વાનો પૂગી મમાજી લેવામાં આવતી હતી. વડોદરા
મેટામાં મોટો આ દુકાન મેલે એ પછી બાંને કેલ
દુકાન એમાં પડેલા જલજાવો નથી

સોક મુકાદ્દાઓ ધણી કરેછે. તેથી પણ તેમને જુએ મર-
નાનો ઘોડો સંભવ રહે છે. સેરા અથવા તેવુંજ કાંઈ આ-
ધારના કામમાં આવે તેવું જનાવર કાંઈ દોરીજતું હોય, તો
તેની પાસેથી તે પડાવી લેછે, અથવા મુનું મરતાં માખમ પડે
તો લાગડું તેને પડાવી લેછે મારી આવેછે. ત્યાંસુધી એક
પાણીનું ખાખેલીમાં મગી રાકે છે ત્યાંસુધી કાંઈપણ બીજ
દરેક વસ્તુ ઉપર છુટી રાડેછે. આટલી તો આપણ-
ને સંદેને જાગર છે કે નર્મલ અને મદિ નહીંઓના વચલા
અને આજુબાજુના પ્રદેશમાં ત્યાં ભીલની વસ્તી છે, ત્યાં તે
નહીંઓ કદી મુકાદ્દા નથી અને ત્યાં સુધી એ નહીંઓમાંથી
એ લોકોને પાણી મળ્યુંછે ત્યાંસુધી તે દુઃખજીમાં જુએ મરના
લોકોની પશ્ચિમા આવ્યા નથી.

કેવાકાંક્ષાના નવકને નર્મલ, મદિ, અને ખોટું કેટ-
લીક નાની નહીંઓ નથી વહેતી એ પાણી પડે પાડેછે એ
જાન નાના મોના કાંઈ અને લગભગથી જાહેલો છે. તથા
તેમા ભાજ અને કાળા વસ્તી મળ્ય છે એ જાગમા મોટાં
રાહેલો છે. પણ એ રાત્રી કાંઈને નહીં, અને સલામત ર-
સના નથી આ જાગને એ એ હી નહીંએ ફરી વળવાયા ન-
થી એના વચલાને લે કે લે કે આ બંને કે હાંપણ વસ્તુ
ઉપર નિભાવ કરે નહીં એ રાત્રી નેથા ત્યાં દુનિયાનું મોટું સ-
ત્ર જગ્યુ નથી; તેના મુળ નેટકાકે નાનાના વચલા પસાર
થા ગયા છે.

હ ન ૧૭૮-૧૮૭ ના ત્યાં વચલા વચેનો નદિ
ત્યાં પડે થોડે નાંદ અજ નેટકા તથાને કાંઈ ધણી લોક
મનુ પચા, પણ નહીં જાગના રહેલાંએ પેતાનાં
કેવ મહા ન પા નથી તે વચને આ ર પડેલા નોડો
ને પડે છુટા ત્યાં હા

(૩૮) પ્રારણ ૧ સુઃ—મૂળસત્તામાં પ્રેમાદુશાન.

ઈ. સ. ૧૭૫૦-૫૧ માં પણ વરસાદ પડ્યો નો
અને તેથી એ વરસ દુશાનું મથાવા સાચું. આ વેર
એ મરીન સોફે પોતાનાં છોકરાંએને વેચવા માંડ્યાં હતાં
અને બીજા સોફે મૂળિયાં અને નંમણી રાજાનાં ઉપ
સુખરાંન કરતા હતા. સોફે તથા દોર મેટી સમ્પત્તિ
મહું પામવા સાચાં. આ પછી આખો દેસ સુદારઓય
બરાબ મયો. જૂએ દગવગના સોફે રાજાપિપા, ખારેયા,
ઉદેપુર, સુંધ, સુધાગાડા, વાડાસિનેર વગેરેના કરમારે આ-
ગમ ગયા અને ત્યાંથી તેમને ખોરાક પૂરે પાડવામાં આવ્યો.
ઈ. સ. ૧૮૭૨-૭૩ માં પાછી તંગી આવી, પણ એ વખત
માં સોફેને મહું સંકટ વેડું પડ્યું નહોતું. ઈ. સ. ૧૮૧૨
તું વરે મહુંજ સારતું હતું અને ઈ. સ. ૧૭૫૦-૫૧ માં
જેતુ દુઃખ સોફેને પડ્યું હતું તેતુ. આ વર્ષમાં જણાવું
હતું એવેગા અનગના બાવ નામે પમાડે હતા.

૨૧) ની બાજરી રોર ૮, માં રોર ૧૩, ગુરેલીદાગ
રોર ૧, મગ રોર ૬, એખા રોર ૧

આ સકડના વખતે પણ ૬ ઘણે તરફથી સોફેને
ખોરાક વહેંચવામાં આવ્યો હતો.

ઈ. સ. ૧૮૨૪-૨૫ માં ન. પડી, પણ તે ઈઈ
મેટી આફત નહોતી એ વર્ષમાં તા (રેવામાં એન-
સીના) દેસો રાજાએ ૩૫૨ અમે. નામર તરફથી કેટલીક
સેવક સના એમાડવા આવી હતા.

ઈ. સ. ૧૮૩૩-૩૪ માં પાં તમી હતી, પણ એ
વર્ષને દુશાનું વરં કહેવાય તરિ. ઈ. સ. ૧૭૫૦ અને ઈ.
૧૮૧૨ નાં વર્ષે જેનાં સખ્ત દુઃખાવક હતાં તેતુ આ
વર્ષે નહોતું. પછાપાંતુ અનગ જાયેકું હતું તેમજમાં આ-
વું અને તે સુધેનાં કેટલીક માર કરાવેએ કરી, તેથી

આ વખતે લોકો તથા જનવરો મધ્યાં મુખ્યાં નહોતા. સ-
રકારે આ વર્ષે ૧૧૭૦૩૬૪-૦-૪ મહેસૂલ જેટલું કીધું
હતું તેમાંથી ૨૫૨૬૫૨-૫-૩ ખેડૂતોને પાછા આપ્યા હતા.

છ. સ. ૧૮૭૮-૭૯ માં વરસાદ યોગે પડવાથી તેમજ
આગ્રી આગ્રી અંગ્રેજ સરકારે પોતાને મળતી અંદાજીમાંથી
૩૨૭૬૦૩) લોકોને પાછા આપ્યા તેમજ ઈ. સ. ૧૮૪૮-૪૯
માં પણ એટલું સંકટ પડવાથી ૨૪૨૧૬) પાછા આપ્યા હતા.

છ. સ. ૧૮૧૪-૧૫ માં તેમજ આગ્રવાથી ખેડાક મજો
મેળો મળે હતા. એટલે રૂપિયા એકતું આદરેર અનાજ
વેચાણ લાગ્યું હતું. આ વર્ષે વરસાદ નો પડ્યો હતો પણ
અમેરિકામાં મોટી લશ્ચ આગ્રવાથી છવાંડમાં રતો જાવ
મજો વધી ગયો. તેથી સત્રા ખેડૂતો રતો પાક કરવા લા-
ગ્યા તેને લઈ અનાજ યોગ્ય પાડ્યું અને તેની મોઘવારી થઈ.

બાકી છાત્રામાં પડેલા દુકાળ.

જે છાત્રામાં મોટા દુકાળનાં વરસ મધ્ય મજાવળે, અને
તેઓને સમતા દેવાસ ધન માજુસાના કહેવા હવંધાં મે-
ળવી સકાયા છે ઈ. સ. ૧૭૭૦-૭૧ માં વરસાદ ન પડવાથી
જે જામમાં લોકોને તની આસી હતાં આ વખતે અદિ-
અના લોકો કદાપિ પોતાનું દુખ એવું હતું સકત પણ
એજ વખતે કાઠીયા સકતા અને નારવાડમાં દુનગ આગ્ર-
વાથી ત્યાંથી એટલા ખરા ખર્ચ મળતા માજુસા અદિ રતની
પડવા કે ખાનગી જામની તેમજ આસી અને અનાજના
જાર વળે તાએ પ્રમાણે થતા મળ્યા —

પડો ૧૦ મજુતી કે રતી એકના	૩ ૧૦
જુવાડ	૨ ૩૧.
ખાજરી	૩ ૪૫
ધી મજુ એકના	૨ ૧૪

(૪૦) પ્રારણ ૧ હું. — ગૂજરાતમાં યેલા દુકાન.

આ વરસનો દુકાન આખા ગૂજરાતમાં હતો. પાસારા બાગે તે એક વરસ ચાલ્યો. એ વરસમાં બરસ મનમુનદાર મનુભાઈએ અને આસારામે આગલા વર્ષે બરી રાખેલી રાજાની વખારો ઉપાડી મરીમ લોકોને મફત અનાજ વહેંચ્યું હતું. અને જે પૈસાવાળા હતા તેમણે ૬ સા આપીને ખરીદ કર્યું હતું. વળી તવમરોએ ઘર બાંધવ માંડ્યાં તેથી તે ઉપર કામે લાગેલાં મરીમોનાં પેટ ભરાયાં.

ઈ. સ. ૧૮૧૨ માં વરસાદ પડ્યો નહિ તે સાંતીડાનાં ટોળાં પડ્યાં તે ઉમેલા અનાજના હોડ ખાઈ ગયાં. વળી મારવાડ અને કાઠીઆવાડથી સખ્યામંથ લોક ત્યાં આવે ભરાયાં તેથી અનાજના કાવ વધો ગયા. સરકારથી કહ્યું આ (કાઠિયા) એને દૂકમ પડ્યો હતો કે લોકોને ખાવા જોઈએ તેટલું અનાજ તેઓને આપવું. બરી મૂકવાને વધારે આપવું નહિ. અને તે દૂકમનો અમમ બરામર ધાવ માટે દિખરખ રાખવાને કેટલાક અમમદારો ઠરાવ્યા હતા.

ઈ. સ. ૧૮૩૫ નો દુકાન અતિપણે વરસાદ પડવાથી નીપજ્યો હતો. પાણીના ધણે જોરાથી મધગા ચોમાસુ પાડનો નાશ થયો. અને શિયાળુ પાક જે કંઈ થોડો મળ્યો થયો હતો તે પણ કેટલીક દેવી આફનોથી ધૂળખાણી થઈ ગયો. એ દુકાન ગૂજરાતમાં બધે ફરી વળ્યો હતો. તે વખતે અનાજના કાવ નીચે પ્રમાણે હતા.

ધડા ૧૬ મણની એક કળશાના	ર. ૧૮.
જુવાર.	ર. ૨૭.
ખાજરી.	ર. ૨૭.
ધી. એક મણના	ર. ૨૨.

આ સાત લોકોને મદદ કરવા સાથે સરકારે કેટલુંક મદદગાર પાણી આપ્યું હતું.

ઈ. સ. ૧૯૩૦ અને ઈ. સ. ૧૯૮૧ માં બરસ છ-

સુરત જિલ્લામાં પડેલા દુકાળ.

આખા જિલ્લાનો સામાન્ય હુકીત.

આ જિલ્લામાં પડેલા પહેલવહેલા દુકાળની તોચ છે.
૧૭૪૧ ની સાલની થઈ છે.

ઈ. સ. ૧૭૬૦ માં ત્યાં બીજો દુકાળ પડ્યો. એ
રસમાં વરસાદ આવ્યો નહોતો, અને ક્ષિયુ, કૌશ્યુ તો
બીજા પ્રાંતોમાંથી જૂએ મરતા ભોડ સરત જિલ્લામાં નાઈ
આવ્યાં તેથી ત્યાં ભારે તંગી ચાલી, અને સખ્યાબંધ મા-
ણસોનાં મર્ચું નીપળ્યાં. એ વખતે આ જિલ્લાનો ઘોડો
ભાગ પેશાને તામે અને ઘોડો ભાગ માવવાડ સરકારને
તામે હતો. એ બંને સરકારોએ એ વરસમાં ઘોડું કરેલું
મહેમુલ ખેડોને પાણુ આપ્યું. અને જૂખમરાનું સહ
ઘોડું કરવા સાર જગરમાં અનાજ રાઠ બાને વેચ્યું તે
નફા કરું હતું વડ પેશાએ તે. પેતાના પ્રાનવાનુ અનાજ
ખટાર ન લવા દેવાં મુખાઈ અને બાંછ જાહેએવાં કર-
લું મનાવ્યું હતું.

૧. ૧૮૦૩ માં ત્યાં ત્રીજો દુકાળ પડ્યો. એ વ-
ખતે ૧૭ જાનનાસયાં જૂખમરના ભોડો ત્યાં આવ્યાં તેથી
અનાજની તંગી તથા સયે જગર મરતો ચાલો જોડે એ વ-
સે વરસાદ વરસે નહોતો અને અનાજના ભાગ વધવા
જતા હતા. તોપણ જગર દેતાવરના ભોડો અદિ અપી
જગર નહોતો તે નાઈ જેવું રાઠ થતનહિ. આ સાલ ૧૭
જગર ૧૭૪૨નું મહેમુલ ભોડોને પાણુ આપ્યું હતું વળી
જગર ભાગ નાઈ રાઠ હત, અને જાહેર જાણામ ૧૭૪૨
કેન તમે જમાડી તેઓનો મહેનતના ખાસમાં તેમને
નાજ પૂર પાડ્યું હતું. આ વરસમાં સરકારની મદદ હિ-

(૪૪) પ્રગણ ૧૯૧૩—ગુજરાતમાં પડેલા દુકાળ.

પડ્યો, પરંતુ તેનો વાસ ધણો બાઝ્યો નહોતો. વરસાદ થયો
અરો પણ છેકત્ર યોડો, તેથી અનાજ યોડું પાડ્યું.

ઈ. સ. ૧૮૦૩-૪ માં વરસાદ યોડો પડ્યા છતાં
પાક-સારો નીવળ્યો હતો, પણ દક્ષિણમાં દુકાળ દોવાથી
ત્યાંનાં લોકો અહિંનાં ચાચી ભરાયાં તેથી લોકોની શક્તિ ય-
વાથી અનાજ મેલુ થયું અને તેના ભાવ વધી ગયા. દક્ષિણ
તરફથી આવેલાં અધિકારીઓમાં માણસો મર્યા પામ્યાં હતાં.

ઈ. સ. ૧૮૨૪-૨૫, તથા ઈ. સ. ૧૮૩૮-૩૯ માં
વરસાદ યોડો વરસ્યો હતો. એ વર્ષોમાં મુખ્યત્વે કરીને ચોખા
(ડાંગર) ની વાવણી વધારે થઈ હતી, પણ ધારવા મુશ્કેલી
સારો પાક થયો નહિ તેથી સરકારે ખેડૂતોને મદદરૂપ પા-
ડું આપ્યું હતું સારાં નસીબે અનાજની તમી છતાં લોકોનાં
જાંઝાં મર્યા થયા નરે તાં. આ તાલુકાનો સમયો વાંદવટ
અંગ્રેજ સરકારને ઈ. સ. ૧૮૦૨-૩ માં મળે

આરોડાનાં પ્રગણમાં પડેલા દુકાળ

ઈ. સ. ૧૭૮૧-૮૭ માં તથા ઈ. સ. ૧૭૯૦-૯૧ માં એ
પ્રગણમાં મોટા દુકાળ પડ્યા હતા. એ વરસોમાં સારો વર-
સાદ ન પડવાથી પાક ઉતર્યો નહિ, તેથી અનાજ પાણી અને
ધાસની અછતને લીધે માણસની તથા ડોરની ધણી દાણી
થઈ હતી. સરકારે ખેડૂતો પાસેથી જમીનનો ઉધરાવેલો કર
પાછો આપ્યો હતો, તેમજ જરૂરીયાત વસ્તુઓના ભાવ
ધણ વધાં ગયાથી, ખેડૂતોને આંગ ઉધરાણાં ધીરો હતો.

અંગ્રેજ સરકારનો અમલ એ પ્રગણમાં થયા પછી
ઈ. સ. ૧૮૦૨-૩, ઈ. સ. ૧૮૧૨-૧૩, ઈ. સ. ૧૮૨૪-૨૫,
ઈ. સ. ૧૮૩૮-૩૯, ઈ. સ. ૧૮૪૮-૪૯, અને ઈ. સ. ૧૮૫૩-
૫૪ માં તમીઓ મડી હતી, અને કેટલીક જગોએ પાક ન

ધવાધી અનાજના ભાગ વરસા દત્તા. ઇ. સ. ૧૮૦૨-૩ માં દ-
શિજીમાં દુકાળ હતો તેથી ત્યાંનાં ગરાબ લોકો અદિઆં
આખ્યાં દત્તા અને હંદગીની દરમાર કપા મિલાવ મરફીયાં
કર્ક લૂટાટ કરતાં દત્તા, તેથી આ તામુકલાં તથાનેની આ-
જુખાજુનાં અને રાકદારી માણસોને પણ દુઃખ પડ્યું હતું
એ વખતે સરકારે પોતાની રૈયતની છાંડગી અને માપમતાના
ખચાવના ઉપાયો સીધા દત્તા. એ વરસ મુખી બેટુતોને આં-
ગપર નાણાં ધોધા અને તેમને જે તુકરાન મળુ તેના
પ્રમાણમાં બીજા વરસોમાં તેઓનું મહેસુલ પાણુ આપ્યું હતું.

ચોરાશી પ્રમજામાં પડેલા દુકાળ.

ઇ. સ. ૧૭૯૧ માં એ પ્રમજામાં દુકાળ પડ્યો હતો
એ વખતે સવત્ ૧૮૪૭ નુ વર્ષ મસતુ હતું તેથી એ
દુકાળનુ નામ "સુડનાચો" કહેવાનુ આ વર્ષા અનાજ રપિઆ
એકનું પચીસ સુરતી શેર પંચાયુ હતું. અનાજની તમીને
સીધે ભોકાએ માણુ સરકારે દેણુ હતું ખાન બદરેમાયી ખ-
નુર અને નાગિએર જયાબંધ આદિ આખ્યા તેથી ભોકાની
તમી ઓછી પછ હતી. દુનકયાની મારફતે તથા દાદુ રમુ-
નાથ દેસાઈના કહેવા ઉપરથી આટલી ખખર મેળવી શકાઈ છે.

ઇ. સ. ૧૮૦૪ ના વરસમાં પાક તો સાગે ઉતાર્યો
હતો પણ દશિલીઓ દુકાળને લાધે પોતાના રેશમાયી નારી
અદિઆં આખ્યા દત્તા તેથી મોપચારી આસી હતી પ્રથમ
રપિઆનુ ૧૧ શેર અનાજ મળતુ તે મોપચારીનું ગેરે ૧-
ધવાધી ૧૭ શેરનુ મળવા સાચુ આ વરસ સવત્ ૧૮૧૦
નુ હતું, તેથી એને "સાકુ" કહેછે.

ઇ. સ. ૧૮૧૭ ના વરસમાં પિંડારાઓ ચડી આખ્યા
તેથી તમી આસી, અનાજનો કાવ પ્રથમ રપિઆ એકના

(૪૧) પ્રકરણ ૧ હું-ગૂઝરાતમાં પડેલા દુકાળ

૨૫ શેરનો હતો તે ૨૨ શેરનો થયો હતો.

ઈ. સ. ૧૮૩૬ માં વરસાદ બરાબર પડ્યો નહિતેથી અનાજ રૂપિયા એકનું ૨૪ શેરથી ૨૨ શેર વેચામું હતું.

ઈ. સ. ૧૮૧૪ તું વર્ષ સુડનાગાતા જેતું હતું, અને એમાં રૂપિયા એકનું ૧૫ શેરથી ૧૩ શેર સુધી અનાજ મળતું હતું.

આરંભ, અંકલેશ્વર, અને હાંસીદ પ્રગણમાં
પડેલા દુકાળ.

(મહેન્દ્ર જીવરાવનારા પુટ્ટી માખીએ આપેલી
ખબર ૩૫૨થી)

ઈ. સ. ૧૭૮૭ } આ વર્ષમાં જે ટો દુકાળ પડ્યો અને
પાનના અરહેથું } તેમાં દુખ પણ આમથી ખડોતો માળખા
નથી હોતો. } માળખામાંથી પશુ નગરે તેઓને પાછા

જ ન શકતાં તેમણે મહેન્દ્ર પાંચુ આપ્યું
અને અત્યંત કિંમતે તે પાંચુ વેચી તેમાં તેમને મદદ અનાજ
વગર રહેતું આટલું ન રહેતું તો લોકો હતા એ પ્રમાણમાં
૧૩ મેં તે વેચી વેચી લીધા હતા આ દુકાળની કોઈપણ
તક મારી આવી નથી

ઈ. સ. ૧૭૮૭-૮૮ } જે કહે આ વર્ષમાં આ વરસમાં
આ વર્ષમાં વાલુ જેટલું જ હતું તેથી જે વર્ષમાં
અતી હતી તેમાં તેનું કાલુ એ હતું કે

૧૭૮૭-૮૮ નો કોઈ અનાજ સુધી વધી હતો.

ઈ. સ. ૧૭૮૭ } આ વર્ષમાં પડેલા આ વરસના દુ-
અવધન પ્રગણમાં જે દુકાળ ૭ સ. ૧૭૮૭ની સાથેની
એ વર્ષના દુકાળને દેવાસ આપ્યો હતો તેના
રેવાસ છે.

(૪૮) પ્રારંભ ૧'૬. — ગુજરાતમાં પડેલા દુકાળ

ઈ. સ. ૧૮૦૪. } આ સાતમાં આ પ્રગણમાં તેમ
અંતેશ્વર પ્રગણ } ધણી હતી પણ સારા વાગ્યે ઘણું સુંઠ
પડ્યું નહોતું. સરકારે જેતોને મહેસૂલ પાડ
આપ્યું હતું. એટલુંજ નહિ. પણ તેમને જોખતાં નાણાં આ
ઉપર ધીરો હતો તેથી જેતોને મોટી આસા મળી અં
તેઓ અસહ્ય પંક્તિમાં આયા.

ઈ. સ. ૧૮૧૩. } ઈ. સ. ૧૭૬૧ માં આ તાલુકામાં
ઔરપાડ પ્રગણ. } પડેલા દુકાળનો સપ્તો હેવાય આ
સાતના દુકાળને સાંચુ પડે છે.

ઈ. સ. ૧૮૧૩. } આ સાતમાં વરસાદ મોટો પડ્યો
દાંસોડ પ્રગણ. } હતો પણ સંકટ એટલું નહોતું કે લો-
કોને બહુ દુઃખ પડે આથી તેઓ
પોતાનું વનન છોડી દૂરના ભાગોમાં નારી મળાનહોતાં.

ઈ. સ. ૧૮૧૩ } અંતેશ્વરમાં ઈ. સ. ૧૮૦૪ માં જે
અંતેશ્વર પ્રગણ. } દુકાળ પડ્યો હતો તેના જેવોજ આ
સાતનો દુકાળ પણ હતો.

ઈ. સ. ૧૮૨૫. } ઈ. સ. ૧૮૦૪ અને ઈ. સ. ૧૮૧૩માં
અંતેશ્વર પ્રગણ. } અંતેશ્વરમાં પડેલા દુકાળનો હેવા-
સ જરાબર આ દુકાળને જમ્યું પડે છે.

ઈ. સ. ૧૮૨૫ } ઈ. સ. ૧૮૧૩ ના દાંસોડના દુકાળ જે-
દાંસોડ પ્રગણ. } વોજ આ દુકાળ હતો.

ઈ. સ. ૧૮૩૦. } એ પ્રગણમાં પડેલા ... સ. ૧૮૦૪
અંતેશ્વર પ્રગણ. } ના દુકાળ જેવોજ આ દુકાળનો
હેવાય છે.

ઈ. સ. ૧૮૩૧. } આ વર્ષે આ પ્રગણના મોટો
દાંસોડ પ્રગણ. } વરસાદ પડ્યો હતો પણ ... રિઆવા

નૂનરાત્રમાં પડેલા દુઃખગને સામટો દેવાલય. ૪૫

નિશ્ચય કરે અવેમાં આ દત્ત વાનગીઓમાં તે સુદાસ
નહોતો પોષિત, તેથી એ સ્થાનમાં જ રહી નહોતો. એ સ્થાન
પોતાને લેતો એની પાસે જામવેલું રસો હતું, અને એ
જો જામી હતી તેઓને સારા તરુથી આંગણ નાણાં મે
ળ્યાં હતાં. જ્યાંનહેતું મહેસુલ લેવાની રીતે પાણું આપ-
વાથી સોદા તથા ખેતી પછા ડોહાને આવ્યા હતા.

છ. સ. ૧૮૪૧.
દક્ષિણ પ્રમણ.

છ. સ. ૧૮૧૩ નો આ પ્રમણના
દુઃખગને દેવાલય આ સામના દુઃખગને
લાગુ પડે છે.

છ. સ. ૧૮૪૧.
પ્રારંભિક પ્રમણ.

અદિમાં અચેત સરકારનું સમય
સ્થાપન થવા પછા ડોહા મોટા દુઃખ
પડ્યો નથી. છ. સ. ૧૮૧૮ આ પોડા

વરસાદ તથા રેલથી પાકને નુકસાન પડ્યું-પુલનું જી વખતે
સરકારે જમીનનું કાડુ માફ રીતુ હતું અને ઘર બાંધવા
સાર જોઈતા નાણાં નક્કિસ આવ્યાં હતાં. તેમજ સોદાને
કાને સગાડી રોજ આપવા કુવા તળાવો ગમ્યાવવાનું કામ
અચાળ્યું હતું. તેથી તેઓ અનાજ ખેતવવા સાર માન્ય પ્રા-
વેશમાં નાથી ગયા હોવાનું.

નૂનરાત્રમાં પડેલા દુઃખગને સામટો દેવાલય.

મીરાતી અદમક નામના હારમાં વાળાના સમાવવા
નીતિદાયિક સંજમાં જે દેવાલય આવેલો તે ઉપરથી જાણ
પડે કે નૂનરાત્રમાં છ. સ. ૧૮૨૮-૨૯ માં એક દુઃખ પડ્યો
હતો જેને "સાત ગ્રહો" કહેવામાં આવ્યા હતા. એ
વખતે ખેતરની તરીકે અંદાજીતથી પડી હતી કે સોડા
પોતાનાં હોદરાઓને વેચવા સાચાં, પણ તેઓને ખરીદ-
નારે ડોહા મળ્યું નહિ. બીજાં પ્રાણીઓ પણ રસ્તે રસ્તે
રખડવા સાચા. હોદ જેવું ઉપયોગી અને મોઢું બારન-

(૫૦) પ્રકરણ ૧ હું.—ગુપ્તસત્તા પરીક્ષા દ્વારા

રક્ષા કરી જાતે એક રૂપિયે ખર્ચા કરું. તંત્રીનું કોર એ.
 હું બધું વધી ગયું કે અમીર ઉમરાનો પણ મરીએને પાછી
 રાખા નહિ, એકાદું નહિ, પણ આટલે રહી ગરીબો અને
 બુદ્ધિને પાળનારા મધુર તોડાએ પોતે જોખ માગવાની
 દાક્ષિણમાં આવી પડ્યા. મોઢાએ મેઢાં તથા જરાંના માં-
 સના પેટે દુનરાંનું માસ ખાવા માંડ્યું, અને દુનરાંના કા-
 ડાનો બૂકો કરી આટલા સાથે બેઠાને વેચના પડાઈ આ-
 વવાથી સરકાર તરફથી તેઓને કારે સજા થઈ. ત્યારે
 અતિ ધણુ સજા વધી ગયું ત્યારે માજુસ માજુસને મારીને
 ખાવા પાચવા મોઢાની એક દાક્ષિણ થઈ પડી કે રસ્તામાં
 અધવા મલી પુચીએ એકાદ માજુસ પણ ચાર રાખેને
 મળ્યા કે તે પોતે જીવવાની આશા છોડી દેતો. આવી રી-
 તથી કાર ચક્રા અને રસ્તા ઉભર થઈ ગયા. અને દુપે
 દુપે મોઢાના કુલ જવા સાચા. મોઢાના અગમા જાતે
 હજુ તેઓ તાજાને માંગ દેતા જાત. રક્ષા અનુદાવાદ
 હું નો નવન પેરાન થઈ ગયો હતો આ વખતે દિશ્વિના
 મુનજમાન મેનસાદે અનુદાવાદ સુરત અને મહનપુરના
 કે જે. તથા સમગ્રે ઉપર હુકમ મેઢાવા દતા કે હું જાએને
 જાત નો પેલી પડે. મેઢા તારે મુઠા મુઠા ખાવા દે. ૫.
 ૧) અમર સાદમ એક જાતે ઉપદેશ સાદે પચામ દલારે
 રૂપિયાની અમુકી આપો દતો વગેરે કાળનો વિગેરે પાછી
 મે હી રૂપ અમરવાના આપો અને અમર ઉમરાનોએ
 દુકા મારૂ કરી એ વચ્ચે નુસી જવા જાતે કાપે (૧૦
 ૨ ૩) કાઢી નાખવાના અમુકા દતો. મોઢા વરમે કાઢે
 વચ્ચે પડે તો જાતે પડે વચ્ચે પડે અનુદાવાદ એકાદ
 ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ નહિ. તેથી તે ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦ ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫
 ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦ ૨૧ ૨૨ ૨૩ ૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૭ ૨૮ ૨૯ ૩૦

મુંદરાતમાં પડેલાં દુકાળનો સામરો દેવાય. (૫૧)

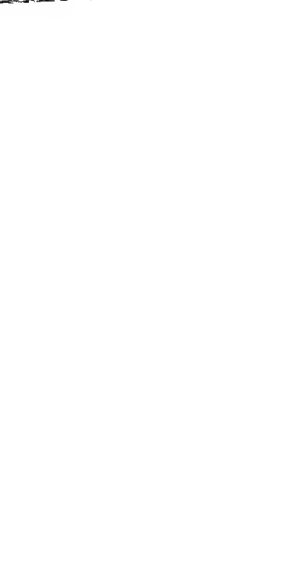
ઇ. સ. ૧૧૮૨-૮૩માં વરસાદ ન વરસ્યો તેથી અનાજ રૂપિઆ એકનું ૭થી આઠ રોડ વેચાવા લાગ્યું. આ ઉપરથી અમદાવાદના લોકોએ ત્યાંના સુના આગળ ફરિયાદ કરી સુબેદાર મહેમદ અમીખાન ઇના તહેવાર ઉપર સરખસ સામે રસ્તામાં ફરવા નીકળ્યો હતો, તે વખતે મરદો, ઝોરનો અને છોકરાંઓ તેને ઘેરી લેઈ પોતાની હાથતની અસરકારક ફરિયાદ કરવા લાગ્યાં, તથા શેષ અણુખરની ઉશ્કેરણીથી (સુબેદારને) ગાળો રેઈ તેની તરફ પથરા ફેંકવા લાગ્યાં. આ જોઈને સુબેદારના માણસો લોકો સામે લડવાને નીકળી પડ્યા, પણ મોટું દુષક થઈ ગયો એવો દિશામો જોઈ સુબેદારે તેમને વારી રાખ્યા, અને બેગાં મળેલાં લોકોને સમજતવી રૂઝ પાડી મુક્તિ મળે. આ વાત હિંદીના શાહના જનજીવમાં આવી, તેથી તેણે સુબેદાર ઉપર હુકમ મોકલ્યો કે તેઓ દુષકમાં સામેલ હોય તેઓને મારી નાંખવાં. પણ સુબેદાર બૂઝો હતો તેથી આવી ફૂર સળ કરકરવાને તેનું હીલ ચામ્યુ નહિ, માટે તેણે એક જાહેર આપી અને તેમાં ઘણા માણસોને ખાવા બોલાવ્યાં તેમાં પેસો લોકોને ઉશ્કેરનાર અણુખર પણ હતો તેનેજ માત્ર ૧૫૫ જેર દઈ મારી નખાવ્યો.

ઇ. સ. ૧૭૧૮-૧૯ માં દુકાળ પડ્યો, તેને “પચોત-શ દાળ ” કહેવામાં આવ્યો. એ દુકાળમાં મહત્તયા ખાનદો એ અનાજ એક રૂપિઆનાં ૭થી તે આઠ રોડ સુધી વેચવામાં આવ્યાં હતાં. આ વખતે સુબેદારની મહેરબાની સારી હતી તેથી લોકોને ધણું સહેલ વેંદનું પડ્યું નહિ. રૂપનાપદસ દીવાનના ધર આગળ ગરીબો તથા જૂખ્યાંઓને મફત અનાજ આપવામાં આવ્યું હતું. વળી એ રીવાજ પોતાને કેલોક પેસો આ વખતે સમાવતમાં ખરડ્યો હતો. જૂબે મરતા

(पर) शरणं । सु. — मूर्खत्वात् भयानकम् ।

સોઠ આ વરસમાં એક ભેરજિઆનો ગુજ્જ કીધને પોતાના
 વડાનાં છોડયને વેચા દેતા હતા આ સાસમાં કેટલોય વરસા
 માંયો હતો. પણ ને કાળવનો એકમેનકામો હતો. પાછળે
 મરતી માલી તેથી વજાક સોડેનો માણ નીકળી ગયો.

ધ. સ. ૧૭૪૬-૪૭ ના કુટુંબને ન તીથોનરો ? અ
 થવા "આત્મીઓ" કાળ કહેલો, આ વરસ વરસાદ ન પડવાથી
 મુશ્કેલી થામ લેખુ નહિ. મુનેસર જુનાન મુઠા ખાતે પોતાને
 માખુઓ સામે જમણા નથી અને ત્યાં દરબાર ભરી વરસાદને
 આટે ખુલાસો કરવા કમી પાત્ર કઈ વસ્તુ નહિ એ વખતે
 પત્ર રૂપિયા એકનું જણાવે આરોગ્યે આનામ મેથાપા સામું
 હનુ તેથી નગર ભાગે જાડના નીમવા અને રેપાઓ હાથ
 જુવવા જાણી ત્યાં તર્યા મુઠાના હાથ અને પડાઓને પત્ર
 આપી જાય એવું જાણે કુલ નગર આત નરઆના પાંખી
 સુદે, નગર ને નગર માલ, ખજા સાકાના માણે
 નગર નગર હાથ નગર નગર નગર નગર નગર નગર
 નગર હાથ નગર નગર નગર નગર નગર નગર નગર

(૫૨) પ્રકરણ ૧ હું.—ગુરુદેવતામાં પડેમાં ફાળ

લોક આ વરસમાં એક બેરપિઆની જુઝ કીમને પોતાનાં
વડાસાં છોડીને વેચાં દેતા હતા. આ સાલમાં કેટલોક વરસા
પડ્યો હતો. પચ્ચુને કવખનનો એટલે નકામો હતો. પાછગર્થ
મગની ચાકી તેથી પચ્ચાક લોકોનો પાછ નીકળી ગયો.

૪ સ ૧૭૪૧-૪૩ ના પુકાળને "લીલોતરો" એ
થવા "આનકીઓ" કાળ કહેલો. આ વરસ વરસાદ ન પડવાથી
મુશ્કેલ થાય કુચ્ચુ નહિ. મૂંબેદાર જુવાન મુરદાખાન પોતાનાં
માણસો સાથે જગતમાં ગયો અને ત્યાં દરબાર ભરી વરસાદને
માટે ખુશનાં બન્યા તમે પચ્ચુ કર્ક વચ્ચુ નહિ એ વખતે
પચ્ચુ કપિઆ એવું વચ્ચુ ચાર ગેર અનાજ વેચાયા લાખું
હતું તેથી મગના લોકે જાડતા મૂળિયા અને રોપાઓ ઉપર
જીવના ત્યાં નેચા મુએના દોર અને પદાઓને પચ્ચુ
ખાઈ જતાં વાળખના ફાળ તમામ અને નદાઓના પાણી
સુકેલ નવા હ ખના નવા પચ્ચુ માણસો માગીને
નવા નવા હ ૧ નવા ૨ ૧ પાણી ગુરુદેવતામાં આની
૧૨૫ હતા ૧ નવા જુરુ. પચ્ચુ ૨ નવા હતા, અને સખ્યા-

[illegible]

(૫૪) પ્રકરણ ૧ પુ-ગૂંજાતમાં પોલાદુર્ગ

નાં જાણે તો રસ્તે રસ્તે પોલાં જણાતાં હતાં. એ દુર્ગ આસપાસે દોઢ વરસ ચાલ્યો હતો.

એજ દુર્ગજનો દેવાસ આપતાં, સૈયદ ફુસેન વ સૈયદ શીરિફ શીખ એંકુસ સાહેબ જણાવે છે કે, બાહ્ય પેશવાના કુટુંબનો રાષ્ટ્રોના નામે સરદાર દુર્ગમાં પીઝ મળ્યાં મળ્યો સામે પુનાથી સુરત આવ્યો હતો. અને પારીઓ અનાજ સંગ્રહવા સાચા હતા, પણ તેણે તે વ લીધું હતું. એ દુર્ગજને “રાષ્ટ્રોગુરદીશજ” કહેવામાં આવે હતો. એ વેળા સુરતનો દાકેમ નવાબ નિળમુદિન અને સુરતમાં જ્યારે અનાજ ન મળ્યું ત્યારે ઢેરને ખારીને તે મનુ માંસ સસ્તે જાવે વેચવામાં આવ્યું હતું. પણ જો રીજ લોકો પાસે એવું સસ્તું માંસ ખરીદવા જોઈતા હતાં પણ નહોતા તેઓ જ્યાં આવજા એવાં ઢેર કપાતાં તે એકઠાં થઈ તેઓનું લોહી પીતાં, તેથી અંતે દરેક થઈ મળું પામતાં. આ વખતે કોઈને પણ પોતાના ધર્મનો વિચારજ આવનો નહોતો. પૈસાદાર લોકો પણ બહી કોરરા, અને ભાત મણી મુરકેલીથી મેળવી સકતા હતાં. આવી રીતનો ખોરાક ખાવાથી તેમના પેટમાં ગરમી થતી અને તેઓ મોતને આધીન થતાં. એ રીતે પુષ્કળ લોકોના પ્રાણ ગયા. મૃત્યુમાં જાળવાની કે દાટવાની કોઈ દરકાર કરતું નહિ. ગરીબ લોકો પોતાનાં જમ્યાંને આક આનાનો ફાંમતે વેચવાને આતુર થયાં હતાં, અને કટલાંક તો પોતાનાં ટંગવણી પરતાં પાવણાં જાળકોના કુપ ઉમારવા સાર પૈસાદારને ત્યાં મૂકત આપી દેતાં હતા.

આ વખતે સૈયદ એંકુસના ઘરમાં કાંઈ ધર્મસખથી ક્રિયા કરવાની હતી. પણ તેવા સખસનેએ ચાર પાંચ ખમ્બરની પરી સિવાય બીજું કશું ન મળતું. ગરમ, ગુ-

(૧૬) પ્રારંભ — મૂલ્યાંકનમાં પડેલા કુલિયા

નારા કરવાના માસથી મૂલ્યાંકનમાં આવ્યા અને તેઓનાં કુલિયાં જેમનાં સાથે તેનાં આવ્યાં છે. સં. ૧૮૧૨ માં મૂલ્યાંકનમાં વરસાદ પડ્યા નહિ, અને અનાજના કાચ વધી ગયો તેથી ભોડો પોતાને અમલ પડે તેટલું અનાજ આમમજાથી લેવાખર્ચા તે ખત્તા સામ્યાં. તથા મર ભોડો અનાજની તો ભોજ વધારે પૈસા પેસા કરવા પાછળ મરવા તેથી અપદુરક મારવાડીઓ અનાજ વધારે વધારે અવમાં આવી પડ્યાં કે ભવ મજી બેરમાર અને સુસ્ત રહેછે માટે એમને ખહેતલ કરવા દરેકેરી છવ મમાવવાની તજવીજ કરવી : અર્થે યહ પડેછે.

છ. સ. ૧૮૩૧-૩૨ અને છ. સ. ૧૮૩૨-૩૩ માં વરસાદ ન પડવાથી વધારે તમી ચાલી તેથી પડેલા વરસાદ ડિપિઆ ૩૩૦૩૨૭ ની અને બીજા વરસાદ ૩૪૫૩૩૨૧નું મહેસુલ સરકારે ભોડોને પાછો આપી હતી. વરસાદ ન પડવાથી તથા મારેલા કાનોમર્યાં કુલિયાંની છાતી ખજા ન મળવાથી તથા અનાજ ૩૫૨ સેંટ ૮૦ દાઝા આવર્થ નવો હતો. સુરતમાં પણ થોડું અનાજ હતું અને કામચ નો વાળીઆઓએ દુકાનો પણ ખાલેલી હતી. ૫૩૧૪૧ અને અમાન્યાના દેવલા દુખ કરેલા હતા. તેમાં વર્ષ દુખ ૩૫૨ પ્રમના પેડ (મિલ્કત) મગીલ મેડુનેને કરવા તરફથી મહેસુલ વસુલ કરવાનો આજતમા સમ્મતિ મળવા અવગત હતી છ. સ. ૧ ૮૧-૩૨ ની તમી સાથે ૬ મળ્યો. ૩૮૬૫ પુઝાળે વસુલી છાત્રે તાલ નાલ વસ હતી.

મકરણ રંજુ.

સિંધમાં પડેલા દુકાળો.

જેને ખરેખરે દુકાળ કહેએ તેથી સિંધનું પ્રમથ્થ જે ગળું રહેવું છે. દુરમન ચઢી આવી પાકનો નાશ કરે અને વાવણી ન કરવા દે ત્યારેજ આ ઠેકાણે ખોરાકની તંગી પડતી હતી. સિંધમાં પાક થવાનું મથકુંકરીને વરસાદ ઉપર આધાર રાખતું નથી, ત્યાં રેલના પાણીથી અનાજ વગેરે પકવવામાં આવેછે. એ ભાગની જમીન એકલી ઊંચી નીચી છે કે સર્વે ઠેકાણે પાક ન પાકે એમ બનેજ નહિ.

ઇ. સ. ૧૫૨૭ માં ખીરજી શાહ બેઠાછઠેને સિંધ ઉપર ત્વારી કરી તેને છત્તી લીધું ત્યારે ત્યાં પહેલ વહેલી તંગી પડી હતી. આ વખતે સિંધના રાજા જામીનદાએ દુષ્મનના હાથમાં અનાજ ન જાય માટે તેનો સખલો સંચક બાળી નાખ્યો હતો. એથી જ તંગી પડી તે ૭ મહિના સુધી ચાલુ રહી હતી.

ઇ. સ. ૧૫૪૦ માં ત્યાં બીજો દુકાળ પડ્યો. સિંધના રાજા કર્તી મિરજા શાહકુને ખબર પડી કે હુમાયુ પાદશાહ સાહેબ મધ્યે સિરખાને હાથે હાર પામી બેઠો છે. તેથી તે સિંધ ઉપર હુમલો સાવનાર છે. આ ખબર સાંભળતાજ તેણે (ખીરજી શાહકુને) હુકમ કીધે કે નદીને કિનારે પાક કરવો નહિ, અને બહારનું અનાજ દેશમાં આવવા દેવું નહિ. આમ યવાથી સખ્ત તંગી પડી અને તે વજુ વરસ સુધી ચાલુ રહી.

ઇ. સ. ૧૭૫૯ માં સદાકાંતા ધારણી ત્રીજીવાર તંગી ચાલી. આ તંગી મહત્તી સખ્ત હતી નહિ તેમ તે સાંખા વખત સુધી ચાલુ રહી નહોતી.

ઇ. સ. ૧૭૮૨ માં ત્યાં કોમેરા વસતી રા

(१०) ५२७५ १ ७ — सिपमा पीता गुण

૧૧. - જાણીસુધી તંબી આવી ત્યાંસુધી જાણનારો
 ધર દગાજી કરતાં તેઓના માંગનાસંમિતે અટકાવવા
 આજ્ઞા હતા. આ વખતે સિંખા અમીરોએ 'મેડુલો' અં
 પધારાસંમિતે સિવાય જે મોડો મળી દાણતમાં હતાં તેઓ
 ની એક દીપ જાતવી તેમનું પોષણ કરવાનું નહીં કરે
 હતું. અને પોતાની જાણીનું જે મહેસુલ આપતું હતું તે તેઓએ
 પરમાનંદ સેના સાથે જણ કરાવતા વહેલી નાંખ્યું. કો
 માંના જે કામ ગરીબ સંપદો અને મુસબબતેમાં વહેંચ
 નાખ્યા, જેથી તેઓનું પાંચ ૭ મહિના ગુજરાન ચાલે એટલે
 ખેડાઈ તેમને મળ્યા. તોએ જામ જામ, રોગી પરોશી મુ
 સલમાનો મારે ગળ્યા, અને જાણીનો અર્થો જામ પુષ્પ
 દિઃમિતે આપ્યો.

દાસજીની વચને સે મનુજે જે કામ કરી શકે તેમ
કર્તાં આજ્ઞાં કરતાં, તેમને તેઓના નવાં વસ્ત્રાંને આપી
દેખાં, અને તેઓને ઘેર રહનાં ક્રિયાં આ વચને સે રાજ-
દારે અનાજના રૂપન પાસાં કરતાં, જેને કાલ પાછાંથી
વહારી લોજ રૂપિઆં વધુ મળે.

[illegible]

સિંધને ૨ જો ભાગ,

ધર પાડકરમાં પડેલા દુકાળ,

આ રોજો પડેલા દુકાળનો વરસની દીપ
નીચે પ્રમાણે મળે છે,

૧. સ. ૧૩૦૩,-

" " ૧૩૪૫ થી ૧૩૫૨ સુધી,

" " ૧૩૫૨ થી ૧૩૫૫ સુધી,

" " ૧૩૮૩ થી ૧૩૯૦ સુધી,

" " ૧૮૦૩ થી ૧૮૦૭ સુધી,

" " ૧૮૦૭ થી ૧૮૧૩ સુધી,

" " ૧૮૧૭ થી ૧૮૨૨ સુધી,

" " ૧૮૨૫ થી ૧૮૩૮ સુધી,

" " ૧૮૩૯ થી ૧૮૪૨ સુધી,

" " ૧૮૬૦.

આ સંધ્યા દુકાળ પડવાનું કાગળ અનારટિ હતી. એ દર વખતેના ખરો દુકાળ હતો એમ કહેવાય નહિ; ઘણી વખત તો અનાજના ભાવજ વધી ગયા હતા. પણ ખીણ પીણ પડી નહોતી. અમીરો, નગરના રાખાઓ, અને બીજા સરદારોએ એ સંધ્યા તરીના વખતમાં સોફાને માફ ફી-ધી હતી છૂટકારના બીજા સા ઉપાય સેવામાં આવ્યા હતા તે વિષે કંઈ જાણાય નથી; પણ ૪ સ. ૧૮૧૨ માં સાદનદા મીરઅલી મુમદે દીપજા તાલુકાના દુઃખી સોફાનાં પેટ ભર્યા હતાં. અને ખેડૂનો પાનિથી ઉધરાવેલો કર પાટો અપ્યો હતો ૪.સ. ૧૮૧૬ માં નગર તાલુકાનાં બૂબે મરતાં સોફાએ નારાની નેરના કામ ઉપર મજુરી કરી રોજ મેળવી હતી. ઉપર જણાવેલા બૃહદ્ મૃત્યુ દુકાળોમાંથી ચાર સિં-વાપના બીજા બધામાં ચારથી વધુ મહિના સુધી ખેરાડની

(૧૨) પ્રકરણ ૩ જું—કચ્છમાં પડેલા દુકાળ.

તેમી માત્ર રહી હતી. બાળે દુકાળ ને ઇ. સ. ૧૭૪ થી ઇ. સ. ૧૭૫૨ સુધી ચાલ્યો, તે નારાતાલુકામાં હતે ત્રીજે ને ઇ. સ. ૧૭૫૨ થી ૧૭૫૫ સુધી ચાલ્યો. અમરકોટ તાલુકામાં ૫૩૦૦ હતો. ઇ. સ. ૧૮૦૭ થી ઇ. સ. ૧૮૧૩ સુધીનો, અને ઇ. સ. ૧૮૩૬ થી ઇ. સ. ૧૮૪૨ સુધીનો એ બે દુકાળ નારા તાલુકામાં ૫૩૫૫ હતા. લોકોને મદદ કરે વેળું હતું, પણ આમપાસના તાલુકામાં જતા રહેવાથી તેઓના જીવન ખચ્ચા હતા. આ ઉપરાંત સિંધ અં તેની આસપાસના બીજા તાલુકામાં જૂદા જૂદા દુકાળ પડેલા હતા, તેઓનાં વરસ નીચે પ્રમાણે મળી આવ્યાં છે.

સિંધ.—ઇ. સ. ૧૫૨૧, ઇ. સ. ૧૫૪૦ થી ૧૫૪૩ સુધી, ઇ. સ. ૧૭૫૬, ઇ. સ. ૧૭૮૨ થી ૧૭૮૪ સુધી નારા તાલુકો.—ઇ. સ. ૧૭૪૫ થી, ૧૭૫૨ સુધી, ઇ. સ. ૧૮૦૭ થી ૧૮૧૩ સુધી, ઇ. સ. ૧૮૩૬ થી ૧૮૪૨ સુધી.

અમરકોટ તાલુકો.—ઇ. સ. ૧૭૫૨ થી ૧૭૫૫ સુધી, ઇ. સ. ૧૭૬૦, ઇ. સ. ૧૮૧૦.

નગર.—ઇ. સ. ૧૮૦૩, ઇ. સ. ૧૮૨૫ થી ૧૮૩૪ સુધી, ઇ. સ. ૧૮૬૦.

મીઠી—ઇ. સ. ૧૮૧૨.

ઉપરું સિંધ—ઇ. સ. ૧૮૨૦ થી ૧૮૨૨ સુધી.

પ્રકરણ ૩ જું.

કચ્છમાં પડેલા દુકાળ.

આ જગ્યાએ પડેલા દુકાળનો દેવાળ તેઓએ નગરે જોયો હતો તથા દત્તચાવી સાંભળેલો હતો તેઓથી મેળવેલો છે. ને નગરે જોનારાએ પોતાના મોઢેથી ખખર

આપી છે ને એજન્સીનો કોરસોગાર મકનજી બ્લેરા દનો. તેની ઉંમર ૭૫ વરસની હતી. વળી એ ધણી સિંચાવ પ-દેલી રીઝન્લીના સજ્જસદ મીઠુ રતનજી મહેતાએ દેવાલ આપ્યો હતો. એ ધણીની ઉંમર ૮૧ વરસની હતી.

કચ્છમાં દુકાળ વરસાદ ન આવવાથી પડે છે. કારણ કે ગુ-જરાત, અને વરસાદ વગરના સિંચ પ્રાંતનો વચ્ચે એ આવેલું છે. અદિમાં નદેરથી પાણી મેળવવાનાં સાધન નથી. કુવા ધણી નથી તથા ધણીપણ કુવાનું પાણી ખાઈ દોષ છે. વળી દુકાળના વખતમાં મીઠા પાણીના કુવા ૫૪ ખાસ ધણી છે. વળી તીડનાં ટોળાં કનરી પડવાથી પણ વારંવાર પાકનો નાશ થાય છે. ઇ. સ. ૧૮૧૪માં એટલા મધા કોર નીકળ્યા હતા કે તેમણે પાકનો તદન નાશ કર્યો હતો. આ દેસની બધી જ-મીનમાં અનાજ પાકી સકે તેમ નથી. હરિઆ કિનારાનાં પ્રખ્યાત બંદર ન હોય તો અદિ વારંવાર તમી પડે તેમાં કંઈ શક કારેલું નથી. અદિઆ જ્યારે દુકાળ પડતા ત્યારે કચ્છના રાવ છૂટે હાથે અનાજ વહેંચી સુખાવન કરતા હ-તા, સસ્તા બાર અનાજ વેચવાનાં દુકાનો લેખકાવતા હતા, અને નવાં તળાવ ખોદાવવા તથા જૂના તળાવ કૂવા વગેરે મળાવવા સાર લેકેને કામે લગાડતા, અને તેઓનો મહે-નતને માટે ખાતને વેદલું અનાજ આપતા.

સેમીના વખતમાં ત્યાં ને વચ્ચીના લગભગ ત્રીણ એ-લા લાગતા લોકો તેઓના દોર સુદા મિષમ્મ જતા રહે-તા અને ત્યાં થોડું રહી કચ્છમાં પાણી રંગા હતા. સમય કે પોતાનું ગુજરાત સારું ત્યાં સુધી રહેતા.

દુકાળ વિષે બોધનાં બ્લેરા મકનજીએ જણાવ્યું હતું કે, "ઇ. સ. ૧૮૦૩ની સાલમાં જે વચ વરસેલો હતો અને તીડનાં ટોળાંએ પાકનો નાશ કરવાથી તમી પડી હતી. એવું

[૧૪] પ્રારંભ — ૩૪મા પોલાં દુકાન

જે માટે છે. ૪ સ. ૧૧૮૪ની સાલનું વર્ષ દુકાનનું વર્ષ
 મને હાંમીની જરૂરીઆતની, એને કેમથી મોખી મળ
 તી. ૪ સ. ૧૮૮૦નાં વર્ષમાં એને આવજી મોસમી
 માટે 'ફોલ્ડ મહમદ' દરખાસ્તો આપીને, જ્યાં ઉપાડ
 હતો અને પહેલાં ૧૨ કોરીએ એટલે ચાર આનાને બે પાઈ
 મળ્યું પાછી એટલે ૧૨ તોલા આનાજ વેચ્યું હતું. પણ તે
 રૂપડી તેણે અડીસો છાંડ કાઢે કરી એખા લેવા સારું સિ
 મોડમાં, તે આસો મહિનામાં કમ્મ આવી પહોંચવાથી
 હા બૂખમરાથી મર્યાં હતો. ૪ સ. ૧૮૮૩માં એક મોં
 દુકાન પડ્યો, ત્યારે હું વીસ વરસની બમ્મરનો હતો. કે
 વરસમાં કમ્મમાં કાંઈ પણ માણસ બૂખથી મરણ પામ
 નહોતું. આવજી મહિનામાં હાંમીની જરૂરીઆત વસ્તુએ
 મળી મોખી થઈ અને એક કોરીનું પોણાબે પાછી આનાજ
 મળવા લાગ્યું. બરતા દરવાજા આગળ થઈને ફોલ્ડ મહમ
 દ જમાદાર માડામાં બેસાને જતો હતો, તેના આસપાસ
 ત્રણસો સ્ત્રીઓ ફરી વળી, અને બૂખે મરવાનો ફરિયાદ
 કરવા લાગી. આથી જમાદારે શાં જીવનજી મોલીચક અને
 બીજા અનાજના વેપારીઓને બેસાવને કહ્યું કે તમારે
 એક કોરીનું ત્રણ પાંચ આનાજ વેચવું. નહિતો સરકાર
 પોતાની તરફથી દુકાનો ફેરાડને, પછી તરતજ કેટલુંક અ
 નાજ મળતાં નામવા આવેલાં દરેક જાને ચાર ચાર પોસો
 આપ્યું અને જણાવ્યું કે આવતી કાલે સારસ્તાના બાવે
 સર્વે પાંચ વેચાવા માડશે. એ જમાદારે પોતે દુકાનો ઉપાડી
 દરેક માણસને બે કોરીનું છપાં આઠ પાંચી અનાજ આ
 પવા માડ્યું, તેથી બીજા બે વેપારીઓએ પણ તેજ બાંન
 પાટા એ કમ્મમાં આવતું એક માપ છે. એમાં કમ્મના
 ૩ સેર માપ છે, અને તે સેર ૨૧ રૂપિયા બારે

પેનાનું અનાજ રેડવું તો હવું આનર પાડકમાં કારભારી પ્રામણ વેલણએ સ્વીકારી ખાનાંમિતે પૂરતું અનાજ પહેલાડવાની સંભાળ લીધી હતી આ સાથે એમાં બૂખ-ધી મરી ગયાં તેઓ કાઠીઆવાડી આવેલા હતાં. તે કાઠી દુકાળનું રાજ્ય એકાગ્રી વાગડમાં આવ્યા, પણ રસ્તામાં ખો-ડાં મેળવી રાખા નહિ તેથી મરવા લાગ્યાં. બૂખના દુઃખથી તેઓ એવાં નરોર થઈ ગયાં હતા કે ધણી પેનાની સ્ત્રીનું કંદી પીએ અને બી પેનાના ધણીનું કંદી પીએ; મનભગ કે એકબીજાને મારી ખાય; એકબીજા નહિ પણ એવાં માનમુન્ય થએલ તો પુરમાં પેનાનાં જાળકેને પકડી મારી ખાતા લાગ્યા. વગેરે જે દિવસે તેમને દુરો અથવા બિ-લાડી ખાવા મળે તે દિવસને તેઓ એક અન્ની મિષ્ટાન્નાનીનો મજાનું હતાં. આ વખતે સિંધના અમિરેએ તથા દુકાળ અને કાઠીઆવાડના સીમન કોંકેએ એવા ઉગાડેને ધણી મારક કરી હતી. કાઠી, પાટણ અને ગુજરાતના બીજા કામ-માં વસતાં પડ્યો હતા. પરંતુ ત્યાંથી મોટા જમાણા અન્ય-જ બહાર માત્ર જવાપી ત્યાં પણ તમો પડી હતો. એ ત-મો ઉંઠે ઘરનું સૂધી વાળાઈ હતી આ વસતે અને વાગડના કેટલાક રહેઠાણીઓ ખાનૂરાં અને કચ્છની બાજુ કુવર મુ-જરાત કરવા લાગ્યા, તમા એકના નામનો પાતો ખાવા લાગ્યા, તેથી તેમના પચ સુગ આવ્યા અને હિરે તેઓ મહું પામ્યા. હા. સ. ૧૮૧૨માં નીડનાં રોગ આવ્યાં તે માસનો બી ખાઈ ગયા, તેથી તેની પુષ્પજ તમો પડાઈ ધણીપણ દોર મહું પામ્યાં અને એક પ્રામણ અરિય દોર પી મગવા લાગ્યું. આ વેરસે ખરાબ તબીબે વાર ફેરવ્યો હતો, તેથી કેટલાક મર્યા. રાત રાત્રિનું તથા જવા-દાર, રોડમકમર એવા મોટા મોટા આંદુલો મળે પા-

(૧૧૧) ધારણ ૩ નું-કચ્છમાં ભોજા દુકાન

ભોજોને-દુર્ગમાંથી હોડાવનાર રાવ બારમસજી દેતા નોકરે
માફ જામીરશાસ આ વખતે રાવ બારમસજી નોકરે આજીવ
અને તેઓને રાવે સારો આવકાર આપ્યો. દુકાન પૂરે થયે
ખાદ તેઓ પોત પોતાને ઘેર ગયા. જે જમોએ આ મુદરો
નું ખાવાનું સંધ્યા માંડ્યું હતું ત્યાં એક સાપનું રર હતું
તે ઉપરથી નાગજો નાગને પૂછ્યું કે આટલી મરમી આપણું
કેમ લાગે છે એ ઉપરથી નાગે જવાબ વાળ્યો કે દુર્ગ
ભોજોને ખવરાવવા રાવ બારમસજીએ ખોરાક સંધ્યા માં
ડ્યો છે. એ મતલબ ઉપલી કવિતાની છેડી લીટીમાં જો-
વામાં આવે છે.

ઇ. સ. ૧૭૪૧ નુ વરસ મોટા દુકાનનું હતું મહાનંદશી
કેસરજી છવતા હતા. પશુ રાવ લખપતજી કારભાર ચલા-
વતા હતા. આ વખતે ખાંદના દરવાજા આમળ ખોરાક રંધાવી
ભોજોને ખવરાવવામાં આવતો હતો. દરેક માણસને એક
જણ ખાવ તેટલું ઘેર લેઈ જવાનો છૂટ આપી હતી. એ
સાથમાં પાછળથી વરનાદ વરસ્યો હતો. જે ડોઝો ખાવાનું
રંધાતું હતું તેને "તોટા વાળી વરડી" કહે છે.

ઇ. સ. ૧૭૫૭ અને ઇ. સ. ૧૭૬૧ એ વર્ષો દુકા-
નનાં હતા. પદેદ્રા વરમમાં રાવ લખપતજી અને પાછતામાં
રાવ મોદોજી રજા કરતા હતા. આ વરસમાં ભોજોને હોડ-
વવાના રા ઉપાય લીધા હતા તે જાણાયું નથી. ઇ. સ. ૧૭૭૪-
૧૭૮૨-૧૭૮૪-૧૭૮૧ એ સંધ્યા દુકાનના વરસો હતા. પશુ
તેઓની કરાઈ હાજર જાણી નથી.

ઇ. સ. ૧૮૦૩ અને ઇ. સ. ૧૮૦૪ એ જે દુકાનના
વરસ હતાં. કચ્છમાં રાવ રામધનજી રાજ્ય કરેલા હતા. પશુ
સંધ્યા કારભાર જમાદારે હોલ મહમદ અપાવતા હતા. જીંદ
દરવાજા આમળ અનાજની દુકાનો ઉપાડો એક કોરીને ચાર

પાટી બનાવ વેચાણુ હતું. ફેરમાંક માણુમો સિવતરે જતાં :
 રજાં અને મુગળ થયે પાટાં આખાં હતાં. ઇ. સ. ૧૮૧૩
 નું વરસ પાટું સંકેરતું હતું. અને તે આખા ફેરમાં સુધયે
 ફેરણે જાણાયક નીવડ્યું હતું. દુકાન સાર પતંગ પહાં
 માણુસે મરી મયાં, અને પહાંએ પોતાનાં જાણ જમ્યાં વે-
 ચીં હીપાં ફેરે દુઃખથી એટલાં જયાં ફેરણી મયાં હતાં કે
 તેઓના સજવ ઉપર માટી અંધરે થઈ હતી, અને તેઓ-
 એ સંભળના અને માણુસપણું તણુ રીયાં હતાં. કાલીઆવાડ
 અને ખીળ પ્રમજનાં લોક પોતાની મિત્રતને તથા ફેરફારને
 ધારી કચ્છના રજુમાં થઈ સિંદમાં જતાં રહ્યાં, અને ત્યાં
 પૈસા આપીને તથા ખીણ રીને અનાજ મેળવી રાખ્યાં પણ
 તેઓ ફેરમાં ઉપાં સુધે નીકળ્યા હતા તેઓ પહાંખરાં
 (ફેરમાં સુધાં) રસ્તામાજ મળું પામ્યાં એ કોઈની મોટી
 સંખ્યા કચ્છમાં મેલવાયો કચ્છમાં પણ તના ચાલી. આ
 વેળા અનાજની દુકાનો બધે રૂખવામા આવી હતી. કારણ
 કે બુખ્યા કાંઈ જે કામના અચ્છુ તે સુદી ખાવા જાણ્યા હ-
 તા. આ વરસે ફેર ફેરતું એ પાટાં અનાજ મળ્યું હતુ મારે
 મદિના જગા સાર આલ્યું, તે વખતના જગ્યામાં ફેરફ-
 અડમરે ફેરફારતું જાણવ જાણ્યાં મળુરી કચ્છમાં એ ને ફેર-
 ફેરતું અર્પીપાટાં અનાજ આપ્યું હતુ ૧૮૧૩ મદિનાનાં
 ખીળ ફેરમાયા અનાજ આવા પદ મલાયો સુરત પહોં,
 અને એક ફેરતું ૪ પાટી વેચાયા બડછ માણુના મા
 સિવતર મુગળએ મેલેને ખાણુ આપ્યું હતુ અને મરી
 સુરત, જે ફેર તેને ફેરમાં હતુ તેને ફેર ખાણુ અને
 મેલ્યા ખાડ તથા પી ખાવેલાં હતાં સુકાના મદમદ મ અ-
 એ અનાજના દુકાન ફેરણી હતી.

(૭૦) પ્રારણ ૩ નું. — કચ્છમાં પોસા દુકાન.

હનેદે મેળવી, તે પછી ઇ. સ. ૧૮૨૫ માં એક મોટા દુકાન ત્યાં પડેલાં હનેદ ત્યારબાદ અંગ્રેજો સરકારને જૂખમાં છાવણી કરી રાખેલાં આ વરસમાં બહારથી નાણાં આવતા લોકોની સંખ્યા ઘોડા હતી. કેટલા જૂખથી મરી મરું નહેવું અને રીજ-સી ખાતામાંથી સમાવત તરફે ખોરાક વહેવવામાં આવતો હનેદ દરબારી અનાજના જવામાંથી દેર માણસને એક શેર, ખરી રતનશીના ઘરમાંથી દર માણસને અર્ધો શેર, અને મહેતા સદમીદાસના ઘરમાંથી અર્ધો શેર એ પ્રમાણે અનાજ વહેવાનું હતું. હમીરસર તળાવ ખોદવા જેઓ કામે લાગ્યાં હતાં તેઓને રાજ અર્ધો શેર અનાજ આપવામાં આવતું હતું. જે જે ઠેકાણે પાણી નજીબ ત્યાં કુચ ખોદી જાવણી કરવામાં આવી હતી.

ઇ. સ. ૧૮૩૪ નું વરસ કચ્છમાં તંગાનું હતું. પણ કુચ ખોદેલા હતા તેથી તથા જમીન અને દરિયાને મારમે દેસાવરથી અનાજ આવી પડે. ચવાથી તળીમાં પડાડો થયો હનેદ

આ વરસમાં દરકેરાનું ચાર પાટી અનાજ વેચાનું ઇ. સ. ૧૮૩૮ અને ઇ. સ. ૧૮૪૧-૪૨ એ વરસે તળીનાં હતાં. એ વખતમાં રાવ દેસમુખે મરીખોના પેટ બરવા અંગ હપર નાખ્યા પાંચ કેટલાક પાટીઓ અપાવી, તથા હમીરસર અને દેસમુખર તળાવ પૂરા કરાવ્યા એ તળાવ તૈયાર કરવામાં બેથી ત્રણ દાનત માત્રે કામે લાગ્યા હતા. એ માણસે ત્યાં મેદાને પાટી અને હોતગને અર્ધી પાટી પ્રમાણે અનાજ વગતું હતું એ તળાવોનું કામ ત્રણ વરસ સુધી ચાલુ રહ્યું હતું.

ઇ. સ. ૧૮૪૧, ૧૮૪૨, અને ૧૮૪૪ નાં વરસે પણ તળીના હતા. આ સાલમાં વચ્ચે પે. ડુ થયો હતો, અને તેથી પાંચ પછી પેટ્રેલ કાપે હતા. એ વરસેમાં દરબાર

ધસી સખાવત કીધી હતી. દર દેરીનું ચારપીઠ પાટી અનાજ વેચવામાં આવ્યું હતું.

૪ સ ૧૮૧૧ નું વચ્ચ દુકાનનું હતું. તે વેળા રાજ પ્રામમજલ્લએ પોતાનો અનાજનો બહાર કિપડાવી દેકેરીનું પાચપીઠ પાટી અનાજ વેચ્યું હતું. દેમસમર અને દમી-રસમના તળાવો મળ વચ નું કામ પામુ મારું હતું અને મ-દુરે. માધી જે મેટી કુંભમના હતા. તેમને મેન પટા અને હોદરાને અમ્મા પાડી પ્રમોગે અન જ અમ્મા હતું બેડો પામેધી જે કો હેવાના મારાને હતા તે આ વચ પાટા અપવામા આવ્યા અને બાજુ દેકે. માધી જાગે તે રમતે જે અનાજ આવત તે હવે વેચતા હતા તપજા મ. હતી

(102) 4129 3 23-10-2014 4201 1000

[illegible]

— ၁၆၆ —

1032	1036	1040	1044	1048	1052	1056	1060	1064
1068	1072	1076	1080	1084	1088	1092	1096	1100
1104	1108	1112	1116	1120	1124	1128	1132	1136
1140	1144	1148	1152	1156	1160	1164	1168	1172
1176	1180	1184	1188	1192	1196	1200	1204	1208
1212	1216	1220	1224	1228	1232	1236	1240	1244
1248	1252	1256	1260	1264	1268	1272	1276	1280
1284	1288	1292	1296	1300	1304	1308	1312	1316
1320	1324	1328	1332	1336	1340	1344	1348	1352
1356	1360	1364	1368	1372	1376	1380	1384	1388
1392	1396	1400	1404	1408	1412	1416	1420	1424
1428	1432	1436	1440	1444	1448	1452	1456	1460
1464	1468	1472	1476	1480	1484	1488	1492	1496
1500	1504	1508	1512	1516	1520	1524	1528	1532
1536	1540	1544	1548	1552	1556	1560	1564	1568
1572	1576	1580	1584	1588	1592	1596	1600	1604
1608	1612	1616	1620	1624	1628	1632	1636	1640
1644	1648	1652	1656	1660	1664	1668	1672	1676
1680	1684	1688	1692	1696	1700	1704	1708	1712
1716	1720	1724	1728	1732	1736	1740	1744	1748
1752	1756	1760	1764	1768	1772	1776	1780	1784
1788	1792	1796	1800	1804	1808	1812	1816	1820
1824	1828	1832	1836	1840	1844	1848	1852	1856
1860	1864	1868	1872	1876	1880	1884	1888	1892
1896	1900	1904	1908	1912	1916	1920	1924	1928
1932	1936	1940	1944	1948	1952	1956	1960	1964
1968	1972	1976	1980	1984	1988	1992	1996	2000

(७४) प्रत्यक्ष - य. प्र. - महाभारतम् । अथवा ।

૫. સ. ૧૮૬૪ના એસિઆક્ટિંગ નેરનકમાં મુન
ગેઝેટની સત્તા ઉપરથી નંબાવવામાં આવ્યું હતું કે, એસામ
આરસામાં કચ્છમાં દુકાળ પડ્યો હતો તે વખતે રાજ
પ્રધાન ને રેસિડેન્ટના હાથમાં એક રમકડાની માફક એ
તેણે બધું બનાવ અને જનરોરોનો આરો એકે હાથે ક
હીયો હતો. એ પ્રધાનનું નામ લખમીલાલ હતું. એની બ
રી દૂર આવતે માટે સવળી વરણના ભોડા એને પિગારને
મરિબોનાં ભોદી નૂખી ચૂસીને પેલાને માટે પેસો એકો
કરનાર એ માણસ હતો.

प्रकरण ४ यं.

॥सिद्धिं देशमां (मदुगजमां) ५३३३ ॥

આનંદ દેસાઈ ૫૬૯૫ ૬૬૦૯

આ જ્ઞાન પદેથી પેન્થાના દાષણ દતો અને તેમાં
 સેથીઆ તથા દેશવરના મિત્રને દતો હન્દ હન્દિઆ ફે
 તો તેના આરજો તે વખતના કર્તે પેઠા જ્ઞાન દતો દતો
 હં હં ૧૮૧૨-૩૫૫ પાણી તથા જ્ઞાનના રાધેનુ પા
 ૧ સુખ રૂપ પદ્મ રૂપ તથા તથા જ્ઞાનને પાતે તથા
 ૨ દતો એનુ તથા એ રૂપ કે તિપાંઆ જ્ઞાન દતો
 ૩ પાણીએ એ રૂપના રૂપ પાણી તથા એ રૂપ તથા
 ૪ જ્ઞાન દતો તેના પદા એને પાણી રૂપ તથા ૫
 એના પાણી રૂપ તથા દતો રૂપ આ જ્ઞાનના રૂપના જ્ઞાન
 ૬ જ્ઞાનને રૂપ જ્ઞાન દતો રૂપ, જ્ઞાન એના રૂપના
 ૭ રૂપના એ રૂપના રૂપ દતો જ્ઞાનના રૂપના રૂપના
 ૮ રૂપના રૂપના રૂપના રૂપના રૂપના રૂપના રૂપના રૂપના
 ૯ રૂપના રૂપના રૂપના રૂપના રૂપના રૂપના રૂપના રૂપના

કેમના નેમ નહેતું આ વરસે ધણું હોય તંગીથી તથા મરકોયાં નાસ પામ્યાં અને ધણુંક ખેતનાં ઉત્પાદન યેસાં ધરખાર હોડાને દેસાવર ખાને નાહા તે પાછાં ફોંજ નદિ આ સામમાં પેચા સરકારે લોકોના છૂટકારાના ઉપાયો લેવા સારૂ વિચારકર સરદારને ખામ અમલદાર ફરજો હતો. તેણે સરકારના દુકમથી દેશમાં આવતા માલ ઉપરના વરજન લેવાની બધી ફરી અને લોકો પાનેથી લાંચ-સુખદંડમૂલ પાછુ આપ્યું નેમજ ત્યાંથી જલ્દાં ગ્રામ ખાનેડતું અનાજ અટકાવ્યું અને લોકોનાં વરડોઆવને માટે બધું ફેંકી એક સરખા જાત રખાવ્યા વગર અગળા લીધા, અને એવાજ બાંધ ધાંડાઓ ફૂટ એવ રવા દવા તેમજ અટકાવ્યા હ' સ' ૧૯૦૪ના એ પ્રત રાજ્ય વધા ધણુ દુકાળને તોષિ કારણ થયેલુ સરકાર પકડ મલિના તપી આજુ રેજુ

૬ સ' ૧૯૦૪-૦૫નુ વરસ ધણી તંગીનુ ૧૭ એ વરસમાં વસાવના થે ડાહ જ પડા પડવા દવા પેનુ અતી તથા આવનાં નેમનો ફાક નિરડી તેથી તાનને નાહયે દુધા પડ્યુ દનુ વરજાનનુ મરેનુ પાછુ આપવા કિતન આ મામમાં જાંડલ ઉપવા જવાની સરકારને ડાહ પડી નહિ

૭ સ' ૧૯૦૪ અને ૮ સ' ૧૯૦૫ના વરસે વધા તંગીના દવા, એ વરસેમાં વખતસરે વસાવે પડેલા નદિ તેથી સરકાર ધણી દુખી થઈ જવા નાનકે ૬ ૧૭ ૭૭ અને ૧૮૭૪૫ તપેઆ એ એ અતેમ, નાનકન નિચ-રેવરાવનનુ માધી પછ આપવા દવા એ રેમ્પા નાનકા અનાજના બધ મા પ્રતે દવા ને વાનુ થુ નહી

૯ સ' ૧૯૦૬ અને ૧૦ સ' ૧૯૦૭ના વરસે વધા વસાવે પડવા દને પછુ અમેરિકાના તરફ એ તરવા રે-

(७८) प्रकरण-४ सु.-महाराष्ट्रमा पञ्चाङ्गम्

ના જાવ વધી ગયા દતા, તેથી પશુકીને ખપાએ
કપાસ વાવવા પછિજે મેંડ્યા, માટે અનાજે પશુ યોગ્ય
કયું; પણ રેલવેનાં અને જીર્ણ દેગરો કામ ઉપર લે
ધંધે લામેશાં દતાં તેથી તેઓને રાજ પેટિયું (ખામતું).
મનુ એટલે અનાજની તંબી તેમને જણાઈ નહિ.

Year	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916	1917	1918	1919	1920	1921	1922	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945	1946	1947	1948	1949	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024	2025	2026	2027	2028	2029	2030	2031	2032	2033	2034	2035	2036	2037	2038	2039	2040	2041	2042	2043	2044	2045	2046	2047	2048	2049	2050	2051	2052	2053	2054	2055	2056	2057	2058	2059	2060	2061	2062	2063	2064	2065	2066	2067	2068	2069	2070	2071	2072	2073	2074	2075	2076	2077	2078	2079	2080	2081	2082	2083	2084	2085	2086	2087	2088	2089	2090	2091	2092	2093	2094	2095	2096	2097	2098	2099	2100
1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911	1912	1913	1914	1915	1916	1917	1918	1919	1920	1921	1922	1923	1924	1925	1926	1927	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945	1946	1947	1948	1949	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983	1984	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	2024	2025	2026	2027	2028	2029	2030	2031	2032	2033	2034	2035	2036	2037	2038	2039	2040	2041	2042	2043	2044	2045	2046	2047	2048	2049	2050	2051	2052	2053	2054	2055	2056	2057	2058	2059	2060	2061	2062	2063	2064	2065	2066	2067	2068	2069	2070	2071	2072	2073	2074	2075	2076	2077	2078	2079	2080	2081	2082	2083	2084	2085	2086	2087	2088	2089	2090	2091	2092	2093	2094	2095	2096	2097	2098	2099	2100	

(૭૮) : પ્રકરણ ૪ યુ. — મહારાષ્ટ્રના પાંચા દુઝળ

પદાણે તારાજ કરી નાખ્યાં, અને દરેકે લોકે પાસેથી મે
રહા કરી વેરા લીધા. તેઓ દેશણે દેશણે અનાજ હતું
સપશું મૂડી ખાતા, તેમજ પોતાના ધોડાઓને ખરો
દેતા; એમ કરતાં એટલું અનાજ વધતું તેમાંથી તેમ
તેટલું સાથે લઈ બાકી રહે તેનો નાસ કરી આસ્થા લેતાં
આમ કરવાથી જગરો દુઝળ આસ્થો ને અનાજ બહુ મો
ધતું; તે એટલે સુધી કે રૂપિયા એકના અરધે શેર પડે
મળવા લાગ્યા. લોકો અનાજ ખરીદ કરી ઘેર લઈ જતા
તે વેળા ઘરમાં બરાબ રહેવા બૂખ્યા લોક એકમ નીકળ
આવી તરાપ મારી તે મૂડી મેતા, અથવા નો અનાજને મા
ટે ખૂન પણ કરતા. લોકો એટલી માટી હાજતમાં આવે
પડ્યાં હતાં કે જમીનમાંથી જે કંઈ પાણી હોય તે ખાતાં
અને જો કંઈ સહેલા ધરો મળતા તે તેનો લોહ એવ
પાણામાં ભેળતા કે જેથી તેની (પાણીની) વાસ ઝાંઝી ન
આવે આજમીનાં પાતરાને સફેદ ખાટો સાથે ભેળી લાઈ
જેવું કરી ખાતા અને એટલેથી પણ પૂરે થતું નહિ ત્યારે પોતાન
વહાલા છોકરાને મારી ખાવા લાગ્યા હતા. માતાઓ પોતાન
છોકરીઓને વેચવાને ઘેર વેચવા મડી હતી! બાહ્યો જેવા કોઈ
વરણના લોક આવતું તથા મુમલખાનો ડુંકરનું માંસ ખાવાને
વિચારે છે, તે તેઓ આવખને ખાવા લાગ્યા હતા. આખો મા
ણુક ખાનક નહિ મળતો તથા દરેકે યવાયો મરણ પા
મ્યા હતા. મોટા શેરેરોમાં રસ્તાઓ મૂડાથી ભરેલા દેખાતા
જેઓ છુવવા રહ્યા તેઓમાં એટલા તાગદ ન હતી કે મૂ
ડાને કોયડી છાટી કે બાળી આવે. નાના મામલો તો તરત
જ તારાજ થઈ ગયા હતા. આ દુટ મળતું મહાસકદ પૂર
જેસમાં મણુ મહિના સુધી ચાલુ રહ્યું હતું.

આ વખતે કંઈ નર્મદા, રક્ષિણે કૃષ્ણ, પશ્ચિમે, સે-

હાકિ પદાની હાર અને પૂર્વે નિવનમના રાજ્યનો મુખ્ય એ મુખ્ય વિસ્તારની જમીનમાં ફેલાવે ફેલાવે દુકાળ પપ-
સાઈ ગયો હતો. આજાઓમાં જેક મરહારની સવા માથની
નદોત્તી તેથી છુટકારાના હવાયો સેવાઈ શક્યા નહિ; તેથી
ત્યાંથી ધણાં લોકો નારી ગુજરાત ગયાં, અને ત્યાં પેતા-
નો હવ જમાવવા સાચાં દત્તાં એટલું છતાં વરસાદની તંમી
નદોત્તી, દુધા, તળાવ અને નદી નાળાં પાણીથી જરેમાં દ-
તાં, અને દોરને સાર ધાસ પશુ વેઈએ એટલું હતું. તેથી
તેમનું દુધ માણસને વધારે મદદમારે પદ શાંતું હતું. જ-
જાનરાઓ પેાડીઓની મારફતે જ્યાંય અનાજ ગુજરા-
તથી લાખ્યા હતા. કેટલીક અનાજની વખારો જે દુરમનની
આમજ જમીનદ દત્તાં તે આવખને હવાઈ તેમાંનું અનાજ
લોકોના કામમાં આપ્યું હતું થોડેદડાં ગુજરાત તરફ નારી
ગયેલા લોકો પશુ પાછા હયાં હતા.

હ. ન. ૧૮૦૩ માં અદમદનગર હંમેશા સરકારના
દયમાં આવ્યું તે વખતે થોડાંએને ખરનાવવાનો અહીં
નહોતો, પણ અદમદનગરના નિહ નાથા મેજર જનરલ વસ-
લ્લાને હાથ અનાજના માટે જાય નો એન હાથર આવ્યા હતા.

આ વખતે દહિાનુભાવના ચાલી હતી પેટના ને ને
આ વખતે થણુ ખાંપુ હતું ત્યાં ખે વરત સુધી દુકાળ આવ્યા
તે વખતે જીમ પ્રાંતમાંથી અનાજ મંગાવ્યું હતું, પણ ર
રનાનારી કાંઈ લોકોએ તેને છુટો પાડ્યું હતું.

હ. સ. ૧૮૦૪ નો નસમાં આઠ મહિના સુધી કેડ-
જુક મારફત આવ્યું હતું એવી આનજ નાસ સુધી વંસાદ પડ્યો
નહ. તે વખતે એક રૂપિઆનું આઠ રૂંદ અનાજ પેસાયું હતું
એ વખતે ત્યાં (પેટના નાજ્યમાં) ખાંમે નાણુસ મળ્યું પાખ્યા હતા.

હ. સ. ૧૮૪૫-૪૬ માં વરસાદ થોડો પડ્યો, અને

૧૮૦૧) પ્રકરણ ૪ થી.—મહારાજાના પૌત્રાદિકાના

અનાજ એક રૂપિયાનું તાલુકી ૪ પામતી મળવા માગ્યું કે
 સોદ ૭ મહિનાથી વધારે માગ્યું નહોતું એ સમયે પંજી
 સ્વર માણસો મળી પામ્યાં હતાં. ઇ. સ. ૧૮૫૪ માં વેડે
 તંત્રી પડી ત્યારે અનાજ રૂપિયા ૧) નું ત્રણ પામતી વેચાઈ
 હતું. અને ૫૦૦ માણસ મળી પામ્યાં હતાં. અદમાનમેરે કુળાના
 સમયે તાલુકાના ખરદા મામમાં ઇ. સ. ૧૮૦૩ માં અને
 ઇ. સ. ૧૮૦૪ માં અનાજના ભાવ ત્રણ થયા હતાં તે
 આગાહ સીવજીભાઈ મારવાડી, અને સિદ્ધાન્તપુત્ર તાંત્રીના
 એ પદમાંથી નીચે પ્રમાણે લખાયેલું.—

ઈ. સ. ૧૮૦૨.

તુલનાના નામ	એક રૂપિયાની	સીર	પા.ન
પાંચ	...	"	૨૧૦ થી ૫
ચણા	...	"	૧૫૦ થી ૫૦
મુગ	...	"	૧૧૦ થી ૫૦
જવ	...	"	૭૦ થી ૫૦
અ.સ.	...	"	૧૧

ઈ. સ. ૧૮૦૬.

તુલનાના નામ	એક રૂપિયાની	સીર	પા.ન
પાંચ	...	"	૭ થી ૧૦
ચણા	...	"	૧૦ થી ૨૦
મુગ	...	"	૭ થી ૮
જવ	...	"	૫ થી ૬
અ.સ.	...	"	૧ થી ૨

१. अनेकानां प्रमाणाभिः पृथक् पृथक्.

(ਅਫ਼ੀਸ ਮੈਨਓ + ਫਿਲਪੀਨਾ ਫਟੋਆ ਤਖ਼ਤੀ)

આ પ્રમજ્જામાંથી સુ ૧૩૬૧ માં દુઃખ પડે છે તેથી તે પ.
અને પાડ ને શાકે થયે તેને મજ્જ દોષમાંનાં સમજી નામે વિ.
તેથીએ સુ ૧૩૬૨ માં દર્શાવે તેથી અન.જાની તમામ નાના
અને કવિએ એ સુ ૧૩૬૩ માં અન.જા મળે છે. આ સુ ૧૩૬૪ માં
દુઃખ એક વસ્તુ નથી એવા દર્શાવે છે. અન.જા ના નાનામાં તે
અન.જા ના દુઃખ પડે. અન.જાના અન.જા ના અન.જા
દુઃખ દુઃખ નથી દર્શાવે.

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 84

(૧૨) પ્રારણ ૪ મું.—મદ્યસેવકો પોતા દુશ્મન

માઝરી ૩૧)ની શેર ૧૦. મળ્યા ૩૧) ના શેર ૩૩
મડા. " ના " ૧૦. આદિ. " ના " ૬૫ થી ૧૦
તુરેરની રાજ ૩૧)ની શેર ૧૧.

‡ સીનર તાલુકામાં પડેલા દુશ્મન.

(૯૭) નારાયણ દેવપાડેએ આપેલા હેતુકા ઉપરથી.)

૬. સ. ૧૭૬૬-૬૮માં આ પ્રગણમાં દુશ્મન પડ્યો
તેનું કારણ એ હતું કે વરસાદ જલદી ન પડ્યો એ સાતમાં
† ખરીદ્યો પાક પચો નહોતો. પણ પછપાડેથી વરસાદ પડ-
વાથી • રીતો પાક પચો હતો.

૬. સ. ૧૮૦૨-૪માં પડેલો દુશ્મન હોદ્દાના લોકો
સુંદ પાડી તેથી હતો. આ સાતમાં એક રૂપિઆનું ત્રણ
શેર અનાજ વેચાયું હતું. મૂઝા અને દીર પિદારાઓએ સુંદ
પાડી અનાજનો નાશ કર્યો હતો. ૭ મહિના સુધી દુશ્મન
જમરો માઝ્યો હતો. પણ લોકો જંગલી ઝડપાલો અને
તેમાંજ રજ ઉપર યુગ્મરાન કરના હતાં.

૬. સ. ૧૭૫૩માં ફેટલીઠી જાતના અનાજના આવ
નીએ પ્રમાણે હતા.—

પ્રકાર. એક રૂપિઆના.	શેર.	૪.
માઝરી	"	૫.
રખાઈ	"	૪.
દાખા	"	૩
ચુવાર	"	૬
દાળ	"	૩.
નામખી	"	૬.

‡ સીનર આપણા સિમર એ પણ નાસક રૂઠામાં ૭.

† એવાકાનો • શિખાગાનો.

શ્રી જૂથો અનાજ વેચાણ હતું. જે સ. ૧૮૦૭માં એક
મોટા દુકાન ખરોદેલો, તે વેચાણે રોક નામનું અનાજ
પણુ એક શ્રી વેચાણ હતું. જેઓ પાસે વેચાણ વેચાણ
મિલે. જૂથો દુકાન ખરોદે, અને જેઓ વેચાણ હતો
મોટો નામ જૂથો ખરોદે પાસે. જેઓ વેચાણ હતો
મોટો વેચાણ હતો. જેઓ વેચાણ હતો. જેઓ વેચાણ હતો
મોટો વેચાણ હતો. જેઓ વેચાણ હતો. જેઓ વેચાણ હતો
મોટો વેચાણ હતો. જેઓ વેચાણ હતો. જેઓ વેચાણ હતો
મોટો વેચાણ હતો. જેઓ વેચાણ હતો. જેઓ વેચાણ હતો

પુનામાં પેસા દુકાન

હ. સ. ૧૭૮૨-૮૩ માં વરસાદ ન પડવાથી ખરીદ
પક થયો નહિ. અને અનાજ ૨૧૦૦ જે શ્રી વેચાણ હતું.
આટોનરમાં વરસાદ થવાથી રવ નો પક થયો. પણ તે પૂરતો
હોતો એ વખત પેરવાએ નિજામના રાજ્યમાંથી અનાજ
વેચાણ હતું. સારા નસામે પાણીની તમો હતી નહિ તોપણ
એકે દેસા કાઢી જતા રહ્યા હતા અને પછા તમોથી નુકસાન હતો.

હ. સ. ૧૮૦૨ માં દોરક- ચર્ચા કરી આખો તેથી
અનાજ માણુ થઈ ગયું અને જાન નહિના સુધી એક દિવસ
માણુ એક શ્રી વેચાણ હતું આ વરસ પેરવાની સમકારેનદા-
રથી અનાજ અનાજો સાકોમાં વેચુ હતું અને ખેડૂતોને જમીન-
નો ફરમાઈ દીધો હતો. આટલું છતાં પણ સાક તમોથી ખર્ચ
પાળ્યા હતા. તેમજ કેટલાક દેગઝિયામાં નુકસાન હતું. હ. સ.
૧૮૨૩-૨૪ માં વરસાદ પડ્યો નહિ અને ખરીદનો પાક
નિખૂજ થયો એ વર્ષ પણ હ. સ. ૧૭૮૨ના જેવું હતું.
પણ અનાજ ૭ થી ૮૫ શ્રી વેચાણ હતું સરકારે આ વરસે
મહેસુલ પાણુ આપ્યું હતું અને તે ઉપરત કાર્ડ વધારે
ઉપાદ સંચાલી ૧૮૨૨ રહી નહોતી.

૧૮૧૧) પ્રસિદ્ધ યુ. — મહારાષ્ટ્રમાં પડેલા દુકાળ

૧૮૧૦ ઇ. સ. ૧૮૨૪-૨૫ માં તંબી આસપાસ, અને ૧૦ થી ૧૨ ફીટ વેચાણ. ઇ. સ. ૧૮૪૫-૪૬ માં પણ હતી; એ વરસમાં હંપ્પુર તાલુકામાં મહેસૂલના રૂપિયા હળવર બેરુતોને પાછા આવ્યા હતા.

ઇ. સ. ૧૮૯૨-૯૩ થી તંબી આસપાસ મોટી હતી, અરસપરસ લોકોનો વહેવાર છૂટો હોવાથી તથા થોડાં ઉપર તંબી પધરાવાથી દુકાળ જેવું લાગ્યું નહોતું.

ઇ. સ. ૧૮૯૯-૯૭ માં ભીમપટ્ટી અને હંપ્પુર તાલુકામાં મહેસૂલના ઓછી હળવરથી વધારે રૂપિયા સાં પાછા આવ્યા હતા. વળી એ ઉપરાંત મરીબોને કામે લગાવીને વીસ હળવર રૂપિયાની સરકારે બક્ષિસ કરી હતી.

સતારામાં પડેલા દુકાળ.

ઇ. સ. ૧૭૬૨માં વરસાદ વરસ્યો નહિ તેથી દુકાળ પડ્યો હતો. એ વખતે રાજદરબારી ગૃહવાડો તથા બીજું કંઈ દુકાળને વધારનાર કંઈ પડ્યાં હતાં. અનાજ રૂ. ૧) એક ફીટ વેચાણ હતું. પેસાએ મદદ કરી હતી, પણ હોર ખાંધાઓ બધાવી લોકોના છૂટકારાના ઉપાય લીધો એવું લાગ્યું નયો. ઇ. સ. ૧૮૦૩માં નિમ્નમના : જમમાંથી અને ગૂજરાતમાંથી દુકાળના દુઃખથી પીડાતાં સતારામાં આવ્યાં તેથી ત્યાં તંબી પડી હતી. ખોરાકની કંઈક તાલુ આપી હતી કે માણસ માણસને ખાવા માગતાં. અનાજ રૂપિયા એકનું એક ફીટ વેચાણ હતું. પચીસ હળવર માણસો પત્રપ્રતિનિધિ રાસ્ટ્રીની મદદ મેળવવા આશાએ વાહમાં આવ્યાં હતાં અને ત્યાં રસ હળવર માણસો મળ્યાં પામ્યાં હતાં.

ઇ. સ. ૧૮૨૦માં અનાજ રૂ. ૧)નું પાંચ ફીટ વેચા

જાંરસી, પંડરપુર, અને સાંઝાલાતાપુરામાં પડેલા દુકાળ. (૮૭)

૪૬ દંડુ, અને લોહા તંબોને લીધે નમર અને કોલાપુર જતાં રથો દર્શાવે.

જાંરસી તાલુકામાં પડેલા દુકાળ.

ઇ. સ. ૧૩૯૧માં આ તાલુકામાં ને દુકાળ પડ્યો હતો તે દુર્ગાદેવીનો દુકાળ કહેવાય છે. એ દુકાળ આખા દિંદુસ્તાનમાં પસરી ગયો હતો. ઇ. સ. ૧૭૬૪માં પેસ્વા અને નિઝામ વચ્ચે લડાઈ ચાલતી હતી, એ સાથમાં સદેજ સાબરસાદ પડ્યો હતો. આ વખતે બહુ અનાજ ભંડારી મધુ અને ને પાક હમી નીકલેલો હતો તેનો પણ સરકારે નાશ કર્યો, તેથી તે એક રૂપિઆનું દોઢ રોર વેચાતું હતું. પેસ્વા સરકારે લોડોના પુટકારાના કાંઈ ઉપાય લીધા નહોતા.

ઇ. સ. ૧૮૦૩માં તંબી ચાલી તે વખતે અનાજ રૂપિઆ એકનું ૧૧ રોર મળતું હતું. આ વેળા પેસ્વાએ લોડોને ખોરાક આપ્યો હતો.

ઇ. સ. ૧૮૨૪-૨૫માં પડેલા દુકાળ વખતે કડગ (પાસ) ના પૂઝા ૩ ૧/૨ના દર વેચાતા હતા. અને બધી તંબી ચાલવાથી બધાં દોર મરણ પામ્યાં હતાં. આ સાથમાં સરકારે જમીનનું મહેસૂલ પાણુ આપ્યું હતું.

પંડરપુર અને સાંઝાલા તાલુકામાં પડેલા દુકાળ.

૧૬ માસુસોના કહેવા પરથી જણાય છે કે અહિયાં પડેલવહેલો દુકાળ ઇ. સ. ૧૩૯૧ માં પડ્યો હતો. એ દુકાળ ખાર વરસ સુધી ચાલ્યો હતો અને એને દુર્ગાદેવીનો દુકાળ કહેતા હતા; એ દુકાળ નર્મદાની દક્ષિણે દિંદુસ્તાન

એ તાલુકો સોલાપુર જિલ્લામાં છે.

૧૩ આ બે તાલુકા સોલાપુર જિલ્લામાં છે.

(૮૮) પ્રકરણ ૪ મું.—મદારાજીમાં પંડિત દુકાળ

નનો જેટલો ભાગ આપ્યો છે તેટલા ભાગ ઉપર ફરી વળ દનો. આ વરસે વરસાદ પડ્યોજ નહોતો. લોકોના જૂઠાં રાના સા ઉપાય લેવામાં આવ્યા હતા તે જાણી શકી નથી.

ઈ. સ. ૧૪૯૦ માં ખીજે દુકાળ પડ્યો હતો; એ કાળનો ચિતાર હામાજીવેન આખ્યાન એવા નામની કવિ રૂપી એક વારતામાં નીચે પ્રમાણે આપવામાં આવ્યો છે—

હામાજી એક બ્રાહ્મણ હતો અને પદરપુરથી ૧૨ મૈલ ઉંટેના મૂનકમાં મોગલ રાજ્ય તરફથી તેને મહેસૂલનો અમ મદાર કરાવેલો હતો. મુંગળવેદામાં તેણે અનાજનો મોઠો જથ્થો એકઠો કર્યો હતો. તે ઠેકાણે દુકાળ માત્રવાધી સંકેત બ્રાહ્મણો ત્યાં ગયા અને હામાજીએ સરકારે અનાજની વખતોચારથી અનાજ આપી તેમનું પાત્રણ કર્યું; પણ તેથી મોઠો જથ્થો પાદસાદ ગુસ્સે ધસી ગયો, અને તેને સમ્મત કરવા પોતાની આગળ પકડી લાવવાનો હુકમ કર્યો. પદરપુરના દેવ વિડોળાને હામાજીના આ સારા કામને માટે સમ્મત પામતો જોતાં કયા આવી, તેથી તે દેવ હામાજીની ખાતર એક મદારના લેણે પાદસાદના દરબારમાં દિલ્લી ગયો અને જેટલું અનાજ હામાજીએ બ્રાહ્મણોને મફત આપ્યું હતું તેટલાના પૈસા ચૂકવી આપ્યા + હજીસુધી મુંગળવેદામાં ગામડાના બ્રાહ્મણો હામાજીનું ધર અને અનાજ ભરી રાખવાના કોડારોની જગા બતાવે છે. આ દુકાળ વરસાદ ન આવવાથી પડ્યો

‡ એ દક્ષિણ મરાઠા દેશના સાગથી સંસ્થાનમાં એક કર્યો છે

† મહુસરાજીએ રૂઝડીમાં માથે તેટલી રસોઈથી મોટું સિન્ય જમાવ્યું. અને ચીકણે નરસિંહ મહેતાની હુડીના રૂપિ. આ લેવારી લેણે ચૂકવી આપ્યા તથા મામેરું કર્યું, એવા આખ્યાનના જોવા આ પછી દેવના અમતારનું અદ્ભૂત આખ્યાન છે.

ਦੱਸੇ, ਕਾਨੂੰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਖਰੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਦਵਾਈ ਵਿਚ
 ਬਦਲਾਵਾਂ ਹੋਣ ਤੇ ਖਰੀਦ ਕੀਤੀ ਦਵਾਈ ਦੇ ਫਲ ਵੀ ਬਦਲ ਸਕਦੇ ਹਨ।

[illegible][illegible][illegible][illegible]

તથા દેસાવરથી અનાજ આવી શકું નહિ તેથી બેદર
દુઃખ પડ્યું હતું. જે અનાજ સાવચામાં આવતું તે હુંદાર-
ઓ લૂંટી લેતા હતા, તેમજ બહારથી કાંઈ અનાજ મોકલ્યું
પણ નહોતું. પૂરકારાના આ વખતે જે ઉપાય લીધા તે એ
હતા કે સરકારે અદિનું અનાજ બહારમાં જતા રીતું નહિ
પણ પોતેજ ખરીદ કરી મધ્યમ ભાવે વેચ્યું હતું જમીનનું
મહેસૂલ લીધું નહોતું. અને બેટૂનોને નાણાં ધીરો દતાં.

ઈ. સ. ૧૮૭૧-૭૭નો દક્ષિણનો દુકાળ.

ઈ. સ. ૧૮૭૭નું વરસ પૂર થતાજ દક્ષિણનો દુકાળ
જેણે સખગી પ્રકારનો મર્યાદા ઈ. સ. ૧૮૭૧માં કરી હતી
તેનું ધણું જોર વધ્યું આ દુકાળને અટકાવવા તથા તેનો
સામે સાંપના ઉપાય લેવા મદ્રાસનો સરકારે પોતાના કલ્કા-
કામાં સંધિલી મહેનત અને ખર્ચાવેલી કાળજી કરતાં મુખ્ય-
ના મવરનરે સર દિલ્લિપ પુટ્ટાકલની મહેનત અને કાળજી
વધારે સરસ હતી, અને તેને માટે વડી સરકારે તેના પણાં
વખાણુ દર્શાવતાં. આ વરસમાં દુકાળના સળવમાં ઘોડ
અને મનમાર સૂધીનો અને અમદાવાદથી અગરમેર સૂધીના
રેલવે જાંધવાની કાર્ડક ગ્રેટવણ ચાલતો હતો વડી સરકારે
સર રીચર્ડ ટેમ્પલને એ બંને ઇલાકાઓના દુકાળના બા-
રીક ખજાર મેળવવા અને તેમાં ફરો ઉપાયો કાને લગાડવા
માર નીમ્યો હતો. સરઆલમાંજ દક્ષિણના પીડાના નવ
છંદાઓ ખાતે જુદી જુદી જગ્યાએથી અનાજના જથ્થા આ-

કલ્કત્તાની સરકારે-મવરનર જનરલ ઈન ડૉસિસે જુદા જુદા
ઇલાકાના મવરનરે અને સેફ્ટેનેન્ટ મવરનરે પોતપોતાના ઈલા-
કાની સરકાર કહેવાય છે, અને મવરનર જનરલ ઈન ડૉસિસે
તે બધાની ઉપરી-વડી સરકાર કહેવાય છે.

પો ત.આપો ત. આનંદ જે રૂપિયા એકનું રૂપાંતર મળતું હતું તે રૂ.૧૦૦ થીર મળતાં સાંન્ય જાહેર જાપદામ ઉપર આ પેઠા આદિ સાખ માણુમ કામે લાગ્યાં હતાં. તેમાં વખાણે થઈ બે સાખ જેવું હજારની મળ્યાં થઈ હતી. જાણે કોન લાપુર અને રૂપિયાદેલના નીચા મરેડો રાજપોતા, સાંવતરા-ડીખા, અકચકોટમા, અને ફલતનમા મળાં સાકળેર હજાર માણુનો કામે લાગ્યા હતા અને તેઓ પાછળ પચાસ હજાર રૂપિયા ખરચ થયા હતા.

આ વખતે હિન્દોના રોનગાદી મેળવણીનાં કારે મરણ આપતી હતી અને આમનાં ઉપર જમરો હોડામ થઈ મર્યાં હતાં, તેમાં નેપાળીઓના અનાજના જયા કરેક રેશને થઈ રહી જમડાં જતા હતા એવું માત્રમ પાપુલ-તુ કે વરમાદયા અને બાંકુ રીતે એક કરેક રૂપિયાનો માસ રેતનદયાઓનાં કમરમાં ખરચ થયો હતો.

આ વખતે ખજાણા ખોલાને ઈ.પે. કોઠાનાં ધણાં રૂ.૨૬ પેદા થયા હતા અને હજાર માણુસ મરેલા લાગ્યાં હતાં તેમજ એટલા સંખ્યાબંધ કારે મરેનું પામ્યા હતા કે કાઈ સુમાર નહિ રહ્યા હતા. આ પેઠા છ સાખ માણુસોબીગ્ત મૂલકમા જતાં રવાં હતા હજાર સાંસાપુર તાપુકામયાજ જે સાખ માણુમ જતા રવાં હતા એવાના ધણાખરા લોક નિમ્નમન, મુખમા, મધ્યકાળ તરફ, અને પશ્ચિમપાટ તરફ જયા ઉપગત મુખાર્દમા આપ્યા હતા જાહેર જાપદામ પાછળ દર મદને ત્રણ સાખ માણુસો કામે લાગરી, અને તેઓ પાછળ દુકાન ચાલતા સુધી એક કરેક સોળ લાખનો ખરચ થયો એવી ગણતરી કાકયામા આવી હતી. મે મહિનાની રાશ્ત્રાન ચર્ચ તેટલામાં રૂપિયુ ખાતે જાપદામ ઉપર લાગનારા માણુસોનાં સંખ્યા સંવાનજી સાખની થઈ હતી.

૧૯૧૧ ઇ. સ. ૧૮૭૧-૭૨ નો રક્ષિત્વ નોંધપત્ર (૧૧૧)

રક્ષિત્વ ખરોદોશમાં આવખતે ડામગિઆનું જોર મોઢું થયું હતું. પંજ સંતારામાં તે વધારે જણાયું હતું, અને ખાનદેશ ખાતે શીતળાનો શામ ચાલતો હતો. નાના જાગડોને છુર-તો રાખવા સારૂ જુદાં જુદાં ખડાં ઉપાડી તેમાં તેમોને પોપણ કરવા જાછા અત્યાર સુધી પોણા એ સાખ રપિ-આનો ખરમ થયો હતો. ઘોઠ, ઘોઠ દેશણે આ વખતથી સરેજ સજ વરસાદ પડવા માંડ્યો હતો. દુકાગના મૂલકો-માં બહારથી જણાવ્યું અનુભવ મહત્ત્વ આવતું હતું. નજ-દીક પોણાતણ સાખ હતું અનાજ ઇ. સ. ૧૮૭૧ના અ-ક્ટોબર મહિનાથી ઇ. સ. ૧૮૭૭ ના મે મહિના સુધીમાં બહારથી આવ્યું હતું તે છતાં કેટલાંક દારણેને સીધે અ-નાજ મોઢું મળતું હતું અહમદનગર, પુના, સોલાપુર અને કસાદમાં ખાતે દોરોનો હાલત સારી નહોતી. બેલમામ અને ધારવાડ ખાતે વરસાદ પડવાથી અનાજ વાવવાનું કેટલુંક કામ ચાલુ થયું હતું. મે મહિનાનો આખર સુધાગ્રા જાહેર જાણમાં ઉપર સાગનારાઓનો સમ્યા વધા સાકાતણ સાખ ઉપર આવી હતી. તેનું કાન્થ એ કે દેશની હાલત પો-લીક સુધેથી જાણી બહારે જતા રહેતા લોકો પાછા આ-વ્યાં હતા એ કામ કરનારાઓમાં નોટો લાગ પડ્યો તથા ધમાધારીઓનો હતા, અને તેમણે સરકારને એવી આગામી-થી હતી કે સામે વરસાદ પડે એવું પાંચ મેં કહી ગઈ હતું.

આધાર અને રાજી નવન અવરુદ્ધ લોકોનું પેદા-રુદ્ધ એટલા વખત સુધીમાં જાણને નવરુદ્ધ કરવા સાખ-નો ખરમ થઈ ચૂક્યો હતો એ (મે) માસના હવા કામ-માં નજદીક દલ દગર દન અનાજ નુખાદયા રક્ષિત્વ ખાતે નોકલવામાં આવ્યું હતું એનું મન ના આવ્યું છે.

ફક્ત અંગ્રેજી વાલ છે. એક દનના આસરે ૧૫ મળુ ?

(૧૦૨) પ્રકરણ ૪ મું.—મહારાષ્ટ્રમાં પડેલા દુકાળ.

વરસાદ પડવો રાત્ર ધવો એટલે ઘણાં લોક દક્ષિણમાં પાછા ફરવા માંડ્યાં હતાં, અને તેઓ પોત પોતાના તાણુકાઓમાં જઈ પહેંચે તે માટે સરકારે તેઓનાં દરેક કુટુંબના ઘડાને અઢેકી પાસ (૩૬૩૧) આપી હતી કે રસ્તે જતાં મરજ પડે તો સરકારી બાંધકામ ઉપર આપું કુટુંબ કામે સામી રાહ મેળવી શકે. અમદા મહિનાની અધવચ સુધીમાં બેલગામ ખાતે ખોરાકની અછુસોના બાવ નીચે પ્રમાણે હતા.

ચોખા. ર.	૧) મા	રોર	૪
જુવાર.	"	"	૫ થી ૫૫.
મજા.	"	"	૫.
મસૂર.	"	"	૫.
તુવેરનીદાળ	"	"	૫૫
અણા.	"	"	૪૫ થી ૫.
ગોળ.	"	"	૧૦.
કાપરેલ.	"	"	૧૫
તેલ.	"	"	૫૫

સોલાપુર ખાતે આ સાગમાં ધણીજ તમી ચાલી હતી, અને તેથી સદેરમાં ભોડો હૂટ પાડવા લાગ્યા હતા. ભોડો ઉપર માર પડે તો, તેઓને તુરંમમાં (બંધીખાતે) નાખવામાં આવતાં, તથા એ સિરામ બીજી સખત સગત થતી, પણ તેઓ હૂટ પાડવાને જરાએ આંચકો ખાતા નહિ, એટલા તેઓ બૂખથી હેરાન હેરાન થઈ ગયાં હતાં. દક્ષિણનાં કેટલાંક ડેકાણા ઉપર મરણ ઘણાં નિપજવાથી તેની તપાસ કરતાં એવું માન્ય પડ્યું હતું કે, બૂખ્યા ભોડોને તથા મજુરી કરનારાંઓને ઘણી કંજુસાઈથી ખોરાક પૂરો પાડવામાં આવતો હતો. આ લખકર દુકાળના વખતમાં માર્યે મહિના સુધીમાં જળકાર ગામથી : : : : : હમર

(१०४) २३२४ २ ५५५ मकराष्ट्रमा २३२४ ५५५

| आनदेश. | ३३२५ | १४६०४८ | गुवार २ १/१ नी. ३३२५५५
आनरी ३३ २३५ २३५ |
|-----------|-------|--------|---|
| नाशिक. | १५६८० | १८८८२८ | गुवार ३३ ३३ ३३
आनरी ३३ ३३ ३३ |
| अहमदनगर. | २२२६० | ३६२८२२ | गुवार ३३ ३३ ३३
आनरी ३३ ३३ ३३ |
| पुना. | ३३६८० | ५६२५६२ | गुवार ३३ ३३ ३३
आनरी ३३ ३३ ३३ |
| सांजापुर. | ४३१४३ | ५२६२५६ | गुवार ३३ ३३ ३३
आनरी ३३ ३३ ३३ |
| सनास. | ३०२१२ | ५३०३३० | गुवार ३३ ३३ ३३
आनरी ३३ ३३ ३३ |
| अज्ञाती. | ३१८४८ | ८२१८०१ | गुवार ३३ ३३ ३३
आनरी ३३ ३३ ३३ |
| लेखगाम. | २३५८१ | १८८००१ | गुवार ३३ ३३ ३३
आनरी ३३ ३३ ३३ |
| पारवाह. | ४१२६४ | ६११२४१ | गुवार ३३ ३३ ३३
आनरी ३३ ३३ ३३ |

(૧૦૧) પ્રકરણ ૪ મું—મહારાષ્ટ્રમાં પડેલા દુકાળ.

મુખમાં હરનો દનો, તેને મોકો તરફથી એવી આરજ કરવામાં આવી કે વેપારીઓને તાલુકા વેચવાનો એક નિરખ કરી આપવો; પણ તેમ કરવા તેણે ના પાડી, કારણ કે એવી રીતે વેપારીઓની વચ્ચે પડવાથી તેઓ અનાજનો વેપાર કરવાનું તાન છોડી દેશે, બહારથી અનાજ મંગાવતા નથી, અને તેથી મોઢા બાવે પણ અનાજ મળી રાકતું નથી; પણ ભાવ વધારે ખાવાની સાક્ષ્યથી તેઓ જ્યાંયંધ અનાજ બહારથી મંગાવે છે અને તેથી સોંધુ મોંધુ પણ અનાજ ન મળવાનો ભય રહેતો નથી. આ વખતે મુંબાઈના એક પ્રખ્યાત બાટોઆ વેપારી મોરારજી મોહનદાસે ઘણી તારીફ લાખક મહેનત કીધી હતી. તેના દેખરેખ હેઠલ દુકાળનું એક મોટું ફંડ જમું પડ્યું હતું. અને તે ફંડમાંથી ઘણાં ગરીબોને અમ વસ્ત્ર પૂરાં પાડવામાં આવ્યા હતાં. એ ઉપરાંત યોડાં વરસ થયાં પુનામાં પોતાના દેશના બતાને માટે જિબી થયેલી સાર્વજનિક સભાની મહેનત, કાળજી અને દયાનો કાંઈ પાર ન હતો. તેણે પોતાની તરફથી જૂઠા જૂઠા આડતિઆઓ જૂદે જૂદે ઠોકણે મોકલી દુકાળના સંબંધમાં ખારીક ખખર રાખી હતી, અને તે સમયો ખખર એ સમાસરકારને પહોંચતી કરી સરકારની મહેરબાની મેળવતી હતી. સરકારે પણ ચાપતા ઉપાધ વેચાનું કાંઈ બાકી રાખ્યું નહોતું. જાહેર બાધકામ પાછળ સમાડેલા મનુરોમા દરેક પુરુષને ફરશીજ બે આના, દરેક સ્ત્રીને દોઢ આનો, અને દરેક છોકરાને એક આનો, એ પ્રમાણે દર ઠરાવ્યો હતો. આ દર ઇ. સ. ૧૭૭૬ની આખરે ઠરાવી આપ્યો હતો, પણ પછવાડેથી અનાજ સસ્તુ થવાને લીધે મનુરોને ફરશીજ એક આનો તથા એક શેર અનાજ આપવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું બે જાતના બાધકામો માટે સરકારે ખાતા જિમાં

(૧૦૮) પ્રકરણ ૪ થું.—મહારાષ્ટ્રમાં પડેલા દુકાળ.

પચાના કરાવે કરવામાં આવ્યા હતા. જૂદાં જૂદાં બાધકા-
મે ઉપર યું યું કામ કરાવવું અને રાશી કેવી રીતે વહે-
તી, તથા સદાશત ખાતામાં લોકોની કેવી સંભાળ લેવી,
તે સર્વેનાં વિગતવાર ચોક્કસ કાયદાઓ સરકાર તરફથી જાન-
ધવામાં આવ્યા હતા, અને તે પ્રમાણે આસવાને સરકારી
અમલદારોને મજબૂત બધામજી કરવામાં આવી હતી.

કોલકાશમાં પડેલા દુકાળ.

યાજ્ઞા હિંદીમાં પડેલા દુકાળ.

ઈ. સ. ૧૮૦૨ માં યાજ્ઞા હિંદીમાં દુકાળ પડ્યો હ-
તો, એવું ત્યાંના ધરણ માણસો જણાવે છે. જોદાપરી નદી
ઉપરના ગુનમ તાલુકામાંથી જૂખડુ લોકો અહિં આવવાથી
અનાજનો ભાવ વધો ગયો હતો. સરકારે એ લોકોને મુંબા-
ઈથી યાજ્ઞા સુધીનો રસ્તો ખનાવવા કામે લગાડ્યાં હતાં,
અને દરેક માણસને ૧ રીર ચોખા અને એક પૈસો રાજ
આપવામાં આવ્યો. વળી હિંદીમાં દુકાળ હોવાને મુંબાઈથી
અનાજ મંગાવી એક રૂપિયાનું એક પાણી પ્રમાણે વેચ્યું હતું.

ઈ. સ. ૧૮૨૪-૨૫ માં વરસાદ થોડો પડ્યો હતો,
તેથી રહેલું. વસાઈ અને માછી તાલુકાઓમાં હમેશા કરતાં
નીચા ભાગ જોડેલો પાક ઉતર્યો હતો. અને જલુ નમી હતી.
ચોખા અને બીજી અનાજ ઘણાજ મોઢા બાવે વેચાવા
લાગ્યું હતું આ વર્ષે સરકારે લોકો પાસેથી મહેસૂલ લીધું નહોતું.

ઈ. સ. ૧૮૩૮-૩૯ માં સાદીમાં વરસાદ ન પડ્યો
તેથી પાક ન ઉતર્યો. પણ સારા નદીને મજબૂત કાંઠાના
મૂલકમાંથી વખતસર અનાજ આપવાથી લોકો સગદમાં
થી બચ્યાં હતાં.

(૧૧૦) પ્રકરણ ૪ સું-મહાસાગરમાં પડેલા દુકાળ.

વખતે અનાજ ૩.૧)નું ૪ થી ૧ શેર સુધી યતું હતું. તેમાં પણ પહેલા દુકાળમાં એથી વધારે મેથિ: ભાગ હતો. જે ગામ જે ઉત્તર તાલુકામાં આવ્યું છે ત્યાં ફક્ત મેથિ: ભાગના રહેવાસીઓ રહ્યા હતા. ગૃહસ્થ લોકોએ મરીબોને પાણી હતાં. સરકારે ખેડુતો પાસેથી મહેસૂલને બંદને લીધેલું અનાજ ભરી રાખ્યું હતું તે આવખતે મરીબોને મરદ કરવામાં વાપરવામાં આવ્યું હતું. વળી ત્રણ વરસ સુધી મહેસૂલ ઉધરાવ્યું નહોતું અને શાહુકારોને ભાગામણ કીધી હતી કે ખેડુતો સ્વાયે નરમાશથી વર્તવું.

ઇ. સ. ૧૮૨૪-૨૫ માં દુકાળ પડ્યો, એ વખતે જે ભાગો જિંયાણમાં હતા ત્યાં ખિલકુલ પાક થયો નહોતો અને જે નીચા હતા ત્યાં યોડુક પાણ્ય હતું. કોણાણમાં પાણીની તમો અમાઝી કઠી પડતી નહોતી પણ આ વખતે પડી હતી. સરકારે ૩.૪૨૩(૭૮) બિયરાવેલા મહેસૂલમાંથી પાછા આપ્યા હતા. અને ત્યારે જ્યાંયકામ રાફ કરી દક્ષિણમાંથી નાસી આવેલાં લોકોને તેમાં કામે લગાડ્યા હતાં. વળી માદાર અને પેતની પાકેરામાં આવેલાં કેટલાંક તળાવ મળાપી ખોદાવીને ઊંડા કીધાં હતાં.

—oO—

સાવંતવાડીમાં પડેલા દુકાળ.

ઇ. સ. ૧૭૮૭-૮૮ માં કોણાપુરના રાખની પડીએ પડીએ ચડાઈ થવાથી આ તાલુકામાં અનાજ પાણીની તમો પડી હતા. અને ઘણાક ગામમાં જુદાઈ જવાથી ઉગડ થયાં હતાં.

ઇ. સ. ૧૭૯૧-૯૨માં વરસાદ નહિ વરસાદમાં પાક ઉતર્યો નહિ તેથી યોડુ પણ સંગટ પડ્યું હતું. સરકારે અનાજનાં વહાણો પડડી તેમાંનું અનાજ લેઈ દુકાળવાળા ભાગોમાં વાપર્યું હતું. એ વખતે મેથિ: ૩.૧)ના ૩થી પાંચ

ફરે, નામતી ૬ મીરે, અને જુદારે તથા અગ્ર ૪ મીરે પે-
સામાં દત્ત.

૧. સ. ૧૮૨૧-૨૨ માં પૂર્વ વરસાદ ન વરસ્યાથી
પાક મરો નહિ, અને તોફાન થાગી જમાવનથી અપાર
વેદાસ નાશ પામી હતી, એ વખતે સરકારે જોઈએ ત્યાં
અનાજ વહેંચુ હતુ. એ વરસમાં ચાખા ૩. ૧૫૪ ૧ મીર
વેચ્યા હતા.

મુજાઈમાં પડેલા દુકાળ.

૧. સ. ૧૮૦૨માં મુજાઈમાં દુકાળ પડ્યાની ધાખતી
હતી, તેથી સરકારે દેસાસર જતુ અનાજ અડાખતુ હતુ. અને
અગ્ર બહારથી અનાજ આપવાના ઇમરાને માટે તે ૧૫-
રની જકાત લીધી નહેતી. સરકારે પોતાના અનાજના જા-
થામાંથી દેસા દન ધુળુ પેશિમ જુદારેનહેતી માગતે
મેંદન દવાંસા જાવ જાતરના પેસા મુકી દત્ત. વળી
મામંતરથી દેસાદ અનાજ નમાવી જાતરમાં પેસા-નુ હતુ.
આ વખતે પુનામાં તમા પડી દત્ત તેથી પેસા સરકારની
અરજથી અમેજ સરકારે અમુદાની માગતે તથા માંત્ર
ગીને જુદારે મામમાં આપતુ અનાજ પુને મેંદસાથી ત્યા
દે.કોને ખાદ કરી હતી તેમજ દેસાદ અનાજ મુરત પવ
ખંદે.મત્ર ૬ પુ હતુ.

૨. સ. ૧૮૧૨માં મોટા દુકાળની વખતે મુજાઈથી
બહારના અનાજના મેંદેસાથી મોકલી આપવા મુજાઈના
અ.ર.કો. લલવાયા દત્ત. તેથી ત્યાં અનાજના આર વધી
જાય દત્ત. આ વખતે અમેજ નરકારે પાખા મહેનત લીધી
હતી તેને દેસાદ સરકાર પેસુ હતુ તેને દેસાદ ખૂબ મેં-

(૧૧૨) પ્રકરણ ૪. યુ. - મહારાષ્ટ્રમાં પોલીસ દુકાળ

કસી, શંખી, તમામ માણસોને, જોઈતું, ખાનાં, પૂરું પાડ્યું હતું. એથી, મતલબથી કે રહેને તેઓ બગવો કરે અથવા મેં દિન, યઈ દિરી જાન કે હુંદરાઈ કરે, આ વખતે મુંબઈનો મવરનર મિ. દેવન હતો.

ઇ. સ. ૧૮૨૪માં દક્ષિણમાં અને પશ્ચિમ ગૂજરાતમાં દુકાળ પડ્યો, એ વખતે મિ. માઉટ સ્ટુઅર્ટ એલિન્સ્ટન મુંબઈનો મવરનર હતો તેણે ગૂજરાતના અને દક્ષિણમાં સેક્ટરો ઉપર હુકમ મોકલ્યા હતા કે અનાજ ઉપર તથા વેપારોની વજુમરો ઉપર નાકાત લેવી નહિ. એ વરસમાં મુંબઈમાં પાણીનો ધણો દુકાળ પડ્યો હતો. દહેસાં ૨૪ ઇંચ વરસાદ પડતો તે આ વખતે ફક્ત ૨૫ ઇંચ પડ્યો હતો. આથી સરકારે કુવા ખોદાવવાની મોકલણ કરી, તે સાથે મુંબઈ અને માહીમનાં ધણાં તળાવો ઊંડાં તથા પટ્ટાળાં કરાવ્યાં.

ઇ. સ. ૧૮૨૫માં એક હળર લોક સવાઇ રાખના આશરા નીચે મુંબઈ આવ્યાં હતાં. એ લોકોને સરકારે જનરલ બેગ્રાસીસના હાથ તળે નહર બાંધકામો ઉપર રોકાએ લગાડ્યાં હતાં, અને ખોળે વરસે કમ્પાસુકાળ યવાથી તેઓને પોતાનેજ ખરચે પાછાં તેમને દેરા મોકલી દીધાં હતાં.

ઇ. સ. ૧૮૩૮માં મુંબઈમાં પાણીની તંબી પડી હતી. કાઠીઆવાડથી આ વખતે ધણું નોક અદિ આવ્યાં હતાં. પાણીને માટે કુવા તથા તળાવો ખોદાવવા મુંબઈની સરકારે એક કમિટી નોમી હતી, તેમાં પારસોઓમાધી મિ. ફરામજી કાવસજી, મિ. ધાકજી દારાજી, અને તે વખતના મિ. જમસેદજી છુછબાઈદાસ, મુંબઈની સરકારે આ વેળાએ એવો હદેરા પિટાઓ દનો કે કોઈએ સારા કુવા તથા તળાવમાં નાદીને પાણી જમાવડુ નહિ. અને તેનો તપાસ રાખવાનું કામ પોલીસને આપવામાં આવ્યું હતું. વળી કુવા

તથા તથાવાનું પાણી રસનાઓમાં ઉંટાનું નંચ કરવામાં આવ્યું હતું. રોડોને પાણી પાવા સાર કાઢ આમળની ખર્ચનો ઉપયોગ કર્યો હતો. અદિનાં અને કાઠીખંડ પાણી આવેલાં સોડાનું સંકટ ટાળી તેમને જમાવવા એક કમિટી પણ હતી તેણે ઉપરાષ્ટ્ર કઠીનાણાં એમાં કંઈ હતું. પત્રો વાંચે અને ઉત્તરની લાખ ઉપર રમ્યા બંધવા એ સોડાને રાખ્યાં હતાં. દર મહિને પંદરસોથી તે બે હજાર રૂપિયાનો ખર્ચ બદારથી આવેલાં સોડાની પાણી થયો હતો. વળી પાંચસપોળના કારખાસીઓએ પણ તેમને મદદ કરી હતી. તેમને પાંચસ પોળમાં રાખ્યાં હતાં, અને તેઓનું દુઃખ રાગવાને લાગી થયેલી કમિટી સાથે મજી રોમ મ-રદ કરી હતો. એજ વખતે અરવ્ય જીલાના લાંચેટ પ્રમણમાં જર્મી સંકટ ચાલવાથી ર ૧૬૦૦૦) એકોને ધોવી હતા.

પ્રકરણ ૬ મું.

મહાસા ઈસાકામાં પડેલા દુકાળ.

ઇ સ ૧૭૭૭ માં ત્યારે આ ઈસાકામાં દુકાળ પડ્યો ત્યારે એ મુમલાઈ રાખ્યા તાખામાં હતો. તે પહેલાં ત્યાં દેગી રાખ્યાઓના અમલ હતો. એ રાખ્યાઓની તે વખતે મુખ્ય આવક જર્મીન ઉપર હતી તેથી જર્મીનમાં વાવણી કરવા સાર પાણું વેલકે નેન માટે તથાવો અને બાહ્ય પાણીમાં બેરેલી જગ્યાએ નેનકા કાઢ રખાવતા હતા; પણ આ દુશળના વખતે માનક રીનગાદોએ તેથી કંઈ પાક કે દરકાર રાખી નહોતી. આવા બેરેકારીપણાથી તથાવો પૂરાર્થ મળ્યાં હતાં, અને પાણી વગર જર્મીનનો સોડો જામ પડવા વગર મટી ગયો હતો, તે સાથે માનક રીનગાદો લોકો ઉપર જુલમ જુલમો પેસાની જાખનમાં તેઓને જુલ-

(૧૧૪) પ્રારંભ પાત્ર-મદ્રાસ હિસાબી ઓફિસ દ્વારા

૧૧ નીચેના દત્તા. ઇ. સ. ૧૭૨૬ માં અનાજ વેચવાને સરકારે ચોકસ દર ઠરાવ્યો હતો તે પ્રમાણે કોઠાને અનાજ ખરીદવાની દરમ પડી હતી એવા એક રૂપિયાને ૧૭ માપ અને રામી રૂ. ૧) ની ૧૧ માપ વેચવાનું ઠરાવું હતું. એથી વધારેદામ આપીને જે ખરીદ કરે તેની પાસેથી અનાજ પાછું લેવામાં આવતું. વળી એક વરસના ખપ ઉપરાંત વધારે અનાજ જે બરી રાખે તેને તે વેચી નાંખવું પડતું. નહિતો તે સરકાર મેદ સેતી હતી. એ વખતે ૧ માર્ચ અનાજના ૪૦ + પેગેરા પડતા હતા એક માર્ચ અંગ્રેજી સમજાય ૪૧ દનના વજન ભરાખર થતો હતો.

ઇ. સ. ૧૭૮૧-૮૨ માં દુકાળ પડ્યો હતો. આ વખતે કરનાટકનો મૂલક હૈદરઅલીએ યશોભરો ઉત્ખાડ કરી નાખ્યો હતો, અને મદ્રાસની અસપાસનો દેરા ઇ. સ. ૧૭૮૦ ની સાલથીજ તબીબા હતો. બદારગામથી જે અનાજ આવતું તે ઉપર લેવાતો જકાત સરકારે ઠાકી તાખી હતી, અને બદારના પોતાના અમલદારો ઉપર અનાજના જથ્થા મોકલવાની આપવાના હુકમ મોકલ્યા હતા. રોજ જખરેમા કેટલું અનાજ વેચાયું તેની દેખરેખ રાખવા સાર સરકારે એક કમિટી દેસવી હતી. વળી વેપારીઓ પાસેથી મુનેગારી સાધેનાં એવા લખત લખાવી લીધાં હતાં કે તેઓ પાસે કેટલું અનાજ છે તે સરકારથી છુપાવે નહિ. મે મહિનાથી ખપમા આવતું અનાજ સપ્ટેમ્બર સુધી ચલાવવું જોઈએ, તેને બદલે ફક્ત જૂન સુધીજ ચાલશે એવું માલમ પડી આવવાથી, રોજનો ચાલુ ખપ ઓછો કરવામાં આવ્યો હતો. આટલા બધી તપાસ છતાં તારીખ ૧ ફી જૂન

* એક માર્ચના સમજાય ૨૯૦ મણુ માપ + એક પેગેરાનો ફીમલ સમજાય હાલના સાડા ત્રણ રૂપિયા જેટલો થતો,

(૧૧૧) ૫૧૨૭ ૫ ૪૮૭૬/૪ પાઠનાં ગોળાં ફરમાવું

દેવી સ્વામીને પડે સારા પાઠે ૫૪ ૪૮૭૬/૪ જેણે
 કાઢે મળી રીઝી આપી હતી, તેમનાં મનુ દાવદા અને
 વિનાયકદાસ જે દાવદા મનુએને ગોળાં કાઢે દાવ
 દાવદા આંખે આંખેના મદિયાના સરારે બાંધેયો એક
 માસે ૧૫૦૦ ગોળાં આપી, અને તેમને તરફનાં ૩૫૦
 આંખેનાં એક માસે ૧૫૦૦ પેઠા આપી પોતાને
 અરુને એનાં મનાજા દાવ દેવારીનાં આંખેનાં ૫
 સારા આંખે ૫૫૫૫ જેણે આંખેનાં ૫૫૫૫ જેણે
 જેણે મદદર તરફનાં એક કાળે દેવારીનાં તરફનાં
 દાવ દાવ દાવ મનાજા એક મદદરનાં આંખે જેણે સરારે
 આંખે મનાજે ૧૫૦૦ ૫૫૫૫ દેવા રીપાં દાવ

૪ ૫ ૧૫૦૦ ૫ ૫ ૧૫૦૦ આંખે દાવદા મદદર

૧૮૦૦માં જે દુકાન પડ્યો તેનું સંકટ પહેલે બપોરે લાગવાથી સરકારે એક માંસે અનાજના ૧૧૦ પે-
 ગોદા આપી બદારથી આવતું અનાજ ખરીદ કર્યું હતું.
 વળી મદ્રાસના ગવર્નર લાર્ડ બેન્ટિન્કે જણાવ્યું કે જેઓ
 બદારગામથી અનાજ મંગાવશે તેઓને ગાડોડી (Bounty)
 એટલે એક ચોક્કસ રકમ સખાવત તરીકે આપવામાં આવશે.
 માર્ચ મહિનામાં સરકારી ગાંધકામો ઉપર બે દહાસ મા-
 જુસોને કામે લગાડી તેઓને રોજી આપી હતી. વળી ને-
 લેર, ઉત્તરઆકાંટ, અને મદ્રાસમાં જાહેર કામો કરવા
 સાર તથા કુચ ખોદાવવા માટે કેટલીક રકમ છઠ્ઠાવડી કાઢી
 હતી. જૂદા જૂદા બાગો ઉપર મદ્રાસ શહેરથી દેટલુક અના-
 જ પહોંચતું કરવામાં આવતું. ને છતાં પ્રમણાઓમાં મા-
 જુસો મુઆં હતાં. મદ્રાસથી વધારે અનાજ એવે ડેંગણે મો-
 કલી સમાયુ નહિ, કારણ કે જે બારગરદારી પ્રાપ્તિયો
 અનાજનો જયો સઘ જનાર હતાં તે દેપોટપ મરવા સા-
 યાં હતાં. વળી એ ઉપરાંત માહેજા બાગોની-દુરનાં પ્રમ-
 ણાઓની-ખબર મદ્રાસની સરકારને ખરાબર મળી શકતી
 થઈ નહોતી. તમીનાં મારેજા થઈ જોડે મદ્રાસ શહેરમાં
 જતા રથાં હતા. ત્યાં નેઓમાયો જેમનાં સરીર મળજૂત
 બાધાવાળાં હતાં, તેઓને કામે લગાડયાં હતાં. અને નાત-
 વાન, દરદી, અપમ, અને એવા જાના અનાથ માજુસોની
 પચીસોનાં સખ્યાને રોજી " મોનોગાર મુલમીસ " ખાતાં-
 એ સાત મહિના સુધી પાળ્યા હતાં. આમજી મહિનામાં
 ૧૫૦૦૦ માજુસોને ઘૂંટકાને માટે રાત્રી કરેલાં ગાંધકામો
 પર મજુરીએ લગાડી રોજી આપવામાં આવી હતી. ગામ-
 ડામાયો નાસીને મદ્રાસ આવવા નીકળેલા માજુસોમાંથી કે-
 દશક તે જૂખમરાયો તથા દરદી રસ્તામાંજ મરણ

પાખાં દતાં પોદ ગમતમાં સરકારને કોઈ સાખ રૂપિઆ-
નો ખર્ચ થયો હતો. દુકાળ અને મહાસમાં મોટાં ઉપચ-
ાર્યાં થયાં હતાં અને તેમાંથી વધુ ધન્યતા પેસી ચરીઓ-
ને મદદ કરવામાં ખચકાયા હતા. આરોગ્યર આસમાં દુ-
કાળનું સંકેત પસાર થઈ ગયું ત્યારે ગરીબોને પાછાં તેઓ-
ને ઘેર પિદાવ કીધાં હતાં. મહાસમાં છૂટાં છૂટાં વરસો-
માં નીચે પ્રમાણે મરણ નિપળ્યાં હતાં—

૧. સ. ૧૮૦૫માં ૩૨૨૫ મોત થયાં

૨. સ. ૧૮૦૬માં ૪૬૦૨ "

૩. સ. ૧૮૦૭માં ૧૭૦૨૭ "

બોટ આફ રેવન્યુએ સરકારને જણાવ્યું કરી હતી
કે અનાજના વેપારીઓની વચ્ચે પડવું નહિ. તો પણ સ-
રકાર વધી પડવાથી તેને નેમ ક્યાં મિલકત આપ્યું નહોતું.
સરકારે બોટને લખાવ્યું કે ૯ સ. ૧૭૮૩માં અમળામાં
સરકારે વચ્ચે પડી આકસ બાંધે અનાજ વેંચુ હતું તથા
મોટા જાયાવાળા વેપારીઓ પાસે વેચાવ્યું હતું તેથી સારાં
પરિણામ નિપળ્યા હતા.

૪ સ. ૧૮૧૧-૧૨નાં વર્ષો દુકાળ પડ્યો ત્યારે પણ બોટ
આફ રેવન્યુએ સરકારને વેપારીઓની વચ્ચે પડવાની મના કીધી
હતી. આ વરસે બાદામથી આવતા અનાજ ઉપર સેવાતી
જકાત સરકારે વધે કરી હતી. મધુરામાં ૧૨૦૦૦ માખુંડાને
બૂટકારાના કામે ઉપર લગાડવાની તથા વેપારીઓ બાદામથી
અનાજ મનાવે તો માટિ તેઓને ૨૦૦૦ પેનાદા ધીરવાની
સરકારને જરૂર પડી હતી. તેઓને કામે લગાડવાથી તેઓ
પાછળ ૯ મહિનામાં સવારખે સાખ રૂપિયા ખરચ થયો હતો.

૫. સ. ૧૮૨૪માં ગજલીપટ્ટનની નગરીક દુકાળ
પડ્યો હતો. એ વર્ષે વેપારને લગતી બાબતો ઉપર આજ

(૧૨૮) પ્રારંભ પદ્ય-મંથન-ક્રિયામાં પોતાની

આપનાર સરકારી અમલદાર એકસ કારે અનાજ
સાર વેપારીઓને ફરજ પાડી હતી, અને સરકારને
જાનાજનો મોટો નષ્ટો મેડાઈ રેવા સાર મંજૂરની
ને લખ્યું હતું. પણ તેનાં એ કામને માટે (મદ
સરકારે તેને ૬૫૦૦ આપ્યો હતો. આ કુશળતા
સાજસો ભૂખથી મરણ પામ્યાં હતાં, અને કોઈક
પોતાનાં ઊંઘરાઓને રક્ષણતાં મૂકી નારી મર્યાં હતાં
મરતા મોઢાએ અનાજની બૂંટ પાડવા મદાસમાં ફૂ
પું હતું તેને ઠાપી નાખવા સાર સરકાર મોઢાને
હતું. એ વેળા હસડખોરો એટલા તોફાની બની ગયા
કે તેઓ ઉપર મોજીઓ ફેંકવામાં આવી નહિ. ત્યાં
તેઓ છૂટા પડી વેરાઈ ગયા નહિ. મદાસના એ
સરકારી મનરોએ એક દરાવ બદાર પડી જમીન
જળ મારે મંજાવેલા અનાજ ઉપરની જાકાત કાઢી
હતી; તેમજ તારીખ ૭ મી જૂન સુધી નેટલો
મંજાળા, મલખાર, અને કાનકાથી મદાસ આવે તેટલા
લ ઉપર દર માસે રૂ. ૩૦) નું ઈનામ આપવાનો દરા
લે હશે હતો. વળી જે વડાણે કિનારા ઉપર અનાજ
સાથે તેઓને તેના જાદામાં ખીટું આપતાં ખીટાના
માસે રૂ. ૨૪) લેવાતા હતા તેને જામે રૂ. ૧૮
લેવા એવો હુકમ કર્યો હતો. કોઈ ડેઝાણે કામ મેળવી
હતા નહિ હોય તેવા મોઢાને માટે સરકારે નવાં ૬
ઊંઘાં કીધા હતાં. ઉત્તર આરકાટમાં સંકટ જણાતાંજ
કારે વેપારીઓને કોઈ પ્રકારે મદદ કીધી નહિ, પણ
પોતાની જમીન ઉપર કુવા ખોદવા એડુતોને ૫થીસો રૂ
આ એવાં સરતે આપ્યા કે જણ વરસમાં તે રૂપિયા વ
આપવા, મનુર, સમ્મિન, વીસાગાપટ્ટન, ઉત્તર અને દક્ષિ

મને સમજતી પડાવીને તેઓ પાસે સમજાવતા હતાં. મુરર કસબા હતા. નરેન્દ્ર મારામાં ગંતુર. નેશ્વર અને નેશ્વરી તાલુકાઓમાં એટલી બધી તંબી માત્રી કે જેને વડાજો બરીને અનાજ સાથે તેઓને રૂ.૨૫ને ખાતે રૂ.૨૨ ના આવધી સો મજૂ મીઠું વેચવાનો સરકારે ઠરાવ કરે હતો. અનાજ મોઘુ યજાથી હુંદરાટ વધી ગઈ હતી, અં હુંદરાઓને અટકાવતા માટે સરકારે પોલીસનાં માણસોમ વધારો કર્યો હતો. જેમ ઇ. સ. ૧૭૨૪માં ગરીબો અને અપં મોનેસંધેયુ અનાજ સરકાર તરફથી અપાતું હતું, તેમ અ વખતે પણ અપવામાં આવ્યું હતું. ફેબ્રુઆરી મહિનામ મદ્રાસમાં એવાં ૧૫૦૦ માણસોનું પેટ ભરવામાં આવતું હતું. અને મે માસમા ૧૨૦૦૦ માણસો બહારથી આવે પહોંચવાથી ખાવા સામ્યાં હતાં. આ સાક્ષમાં યોખા રૂ. ૧ ના ૭ માપ વેચાયા હતા. સામેમ, ત્રીચીનાપત્તી, કાછ્ચનુર, કદપા, રક્ષિયુ આર્કાટ. નેશ્વરી, નેશ્વર, મહલીપટ્ટન ગંતુર એ જગાઓમા છૂટકારોનાં કામે સરકારે ઉભાં કીધાં હતા. મદ્રાસમા રાજ સંખ્યાબધ માણસો રસ્તે તરફડી તરફડીને મરવા લાગ્યાં હતા. આ વેળા 'મેનીગાર એક્સતરીષ' જેવાં સખી ખાતાયાં પણ પહોંચી વળાયુ નહોતું. સહેરમાં (મદ્રાસમા) રામ ફેલાવાની ધારતી લાગવાથી સરકારે દરેક તાલુકાના અમલદારોને સખી જણાવ્યું હતું કે, પેતપેતાનાં તાલુકાના લોકોને નાશીને મદ્રાસમાં આવવા ન હેતાં તેઓને તેઓના ઘરગારની આસપાસ જાહેર બાંધકામે પાછળ મનુરાએ લગાડી તેમના પેટ ભરવાં ગંતુર અને મહલીપટ્ટનમાં જમર સહ આસવાથી ત્યાના લોકો નાશીને નેશ્વરમાં આવ્યાં હતા. પણ તેઓને પાછાં મોકલી દેવામાં આવ્યાં હતાં. રક્ષિયુ આર્કાટમા કુવા ખોદાવવા સાર મે વરસની મુદતમાં

[illegible]

મહાશયે જાણવું અને કાનૂનીય મહત્ત્વ ધરાવતા
પૂર્વ કાર્યાલય કોર્ડિનેટર તરફના જે દાખ માન્યતા અનુસર

સાથે તેને એક ગાસે રૂ. ૨૦૫૦ હનામ આપવાનું સરકારે
જાહેર કર્યું હતું. આવી મદાસમાં ૧૪૦૨ ગાસે, રોજબંદો
માં ૫૫૧ ગાસે, મહસીપટ્ટન અને મંતુરખાનાં નારોમાં
૬૦૫ ગાસે, મદાસ તાલુકાનાં ગરોમાં ૫ ગાસે, અને
ત્રીનૌચીનાં જરોમાં ૬ ગાસે જતાજ આખું હતું નવું
મગીને ૨૭૮૨ ગાસે જતાજ બકારદેસાવરોથી આવી સા
ગવાથી સરકારે તેના કુમેસા હનામના રૂ. ૫૭૪૫૦) નક્કિ
સ તરીકે આપ્યા હતા. સોકોના સકક હાજવાનો સરકારની
આદતી નવો મુખિ તાગજ, અને મદેનત છતાં બકારપી
સખ્યાજય સોકો મદાસના પમદર્ઝ આપતા હતા. સપ્ટેમર
માસમાં "મેનોગ.ત મુનવાં" એ ૩૦૦૦૦ થી વધારે માજુસો
ને ખવડવ્યુ હતુ અને ૧૦૦૦૦ માજુનાને કામે તમાર્યા હતાં,

[illegible]

હોતો. એનું કારણ માન્ય પડે છે. એ દુકાન તથા ૪૦
૧૮૦૦નો દુકાન અંતર પ્રમણની ઉત્તરેથી સાર પર્ક
દક્ષિણ તરફ જોરમાં વધેલા હોવા છ. સ. ૧૭૮૬ના દુકાન
વખતે સરકારે અનાજની આપત અને નિમસ ઉપર
વાતી જકાત લેવા કરી હતી અને પહેરેથી મૂકી દરિય
સાથેનાં સામેનાં બંદરોમાંથી રેલાવર જાતું અનાજ અટકા
હતું. વિજયનમામના રાજાએ ધર્મના કામ સાર પુરી
(જગન્નાથ-જગન્નાથપુરીમાં) અનાજ મોકલાવવા માટે
હતું. પણ તેમ કરતાં સરકારે અટકાવ કીધો હતો. એકો
રસ્તા બાંધવાના અને તલાવ ખોદવા તથા સાર કરવાન
કામ ઉપર લગાડી તેઓનો મજુરીના બાજામાં અનાજ
આપ્યું હતું. “મોનીમાલ મુલમી”ના સખી ખાતાએ પણ
માલુસોને ખવડાવ્યું હતું સરકારે મહેરામપુરમાં સસ્તા બાવે
ચોખા રાખ્યા હતા, અને જમીનનું મહેસુલ પાણું આપ્યું
હતું ચારપાણી વિના તથાઈ મહેલાં દોર જોજે વરસે મરવા
લાગ્યા હતા. પણ મરતી ચામી નહોતી.

છ. સ. ૧૭૬૬નો દુકાન છ. સ. ૧૭૮૬ના દુકાનની
માફી અમર માલુ રહેવાયાં પડ્યા હોવા એ વરસમાં યોગે
વરસાદ વરસ્યો હતો, પણ ખેડુનો નબળા અને મિખરી
દાસતયા હતા તેથી તેને કામ લાઇ રાક્યા નહિ. આ વ-
ખતે લે. ના દાસત વખતે દયા ઉપગતવા જોમ થક પડી
હતો. દસમાં જાનના અનાજનો આવ એક માસના રૂપિયા
૭૧ હતા, અને દસમી જાનના ચોખાનો આવ એક માસ-
ના રૂપિયા ૧૯૮ હતા રામીનો આવ એક માસે રૂ ૩૫૬ હતા.

મહેર પાધરાને ઉપર કામે લગાડેલાં સ્ત્રી પુરોની
મજુરીનો જે અન્ય કરામત આવતો તેમાં દર મહિને ૬-
૩૬ પુરોની પાળ ૨ ૧૫ અને સ્ત્રી પાળ ૨ ૧૫ ખ-
રચ થતો હતો.

હ. સ. ૧૮૩૧માં દુકાન પડેલા તે વખતે કામગિરિયતું દરદ ફાટી નીકળ્યું હતું અને ધણાં માણસો મરણ પામ્યાં હતાં. તે સિવાય ધણાંક દોર પણ મરી ગયાં હતાં. માખા ૭૨. ૧)ના ૮૦થી ૧૦૦ રોર વેચાતા હતા તે ૩૦થી ૨૦ રોર થઈ ગયા હતા. રામી ૨.૧)ની ૧૦૦થી ૪૦ રોર થઈ ગઈ હતી, અને લાળનો ભાવ ૨૪ રોરથી ૧૬ રોર ઉપર આવી ગયો હતો. હ. સ. ૧૮૧૫-૧૬માં ધણે લાળરો દુકાન પડેલા હતા. આ સાલમાં ઉત્તર તરફના ખેડુનો હમેશના કરતાં આરવાધી પણ ઓછો પાક ઉતારી શક્યા હતા વળી આગતાં બે વરસોમાં ધોરો પાક નિપળ્યો હતો. તેથી આ વરસની લેખાં સહન કરવાને લોકો અસહન હતાં ખેડુત લોકોને નાણાં ધીરવાની જરૂર જણાઈ હતી. પણ ખેડુનો પોતાનાં પરખાર છોડી જતા રહ્યા હતા, અને ધણાક મનુર અને વહતરા ખની કામ કરવા માગ્યા હતા. આ દેકાને હમેશાં ૧૦ હંથ વરસાદ પડે છે પણ આ વખતે તે ૧૮થી ૨૦ હંથ પડેલા હતા આથી કરીને હ. સ. ૧૮૧૫ માં અનાજ વગેરેના ભાવ વધવા લાગ્યા હતા કેટલીક આવતુ અનાજ બધે થયું હતું તેથી જાતમાં લોકોએ ઘૂંટ પાડી હતી અને તેમાં સરકારી સિવાઈઆ પણ સામેલ થયા હતા મનુરો વગેરે રોજી પર હવનારા માણસો પોતાનું ચુસ્તીન કરી શક્યા નહિ તેથી ધણાક દેસ છોડી જતા રહ્યા અને જોગન મર્મીજ લોકો કે પા તથા ગાડનાં મૂગિયા ઉપર હવવા લાગ્યા છૂટકાગને વારને જૂદા જૂદા ખાતા ગણા થયા હતા, અને તેમાં સરકારે પણ ધોડી નહા કીધી હતી લોકો ખેડકાને માટે ખત્રા દગવગતા હતા, તેર વરસની અદરના સાકીયાયસો છોડરા તેમના માખાપથી જૂદા પડ્યાં હતા. અને કેટલાક કમાલ માખાપોએ

(૧૨૮) ૫૧૨જ ૫ મુ-મકાસ ઉમામમાં પડેલા દુમળ

પેતાનાં હોકરાં છતાં સમજાવી આસાએ વિલિ પા-
રિયોને આવી કીધાં હતો આ દુમળમાં મરો મરી સર-
કારને ૭ સાખ રૂપિઆનો ખરચ થયો હતો. ૭.૫.૧૮૬૧
ના અગસ્ટના ૧૮૬૧ના સપ્ટેમ્બર સુધીમાં ૫૬૨૧૨
મોત થયાં હતાં. તેમાં તરફથી મળ્યાં યુનાં હતાં જુન-
સુધી ૧૨ હજાર પચાસ ખરચ થયા સાચાં હતાં.

પ. સ. ૧૮૯૭માં મકાસમાં પડેલો દુમળ

આ સાલનો દુમળ એવો ભયંકર હતો કે તેણે મી-
ન મેષો દુમળને વિચરાવી નાંખ્યા હતા એ સાર પતંગ
એ એ મદિનામાં ૬ સાખ માણસોને જુદે જુદે ડેંગળે
રોજ એ લગાડ્યાં હતાં અને સહેજ વારમા તેઓ પાછળ
ચોરોસ સાખ રૂપિઆનો ખરચ થઈ ચૂનો હતો. જાને-
વારી મદિનામાં એવા અટકળ કરવામા આવી હતી કે
આમને આમ જૂન મદિના સુધી આવશે નો લમબગ સાકા-
નજુ કરોડ રૂપિઆનુ ખરચ લાગશે. જુએ મરના મરીમ સો-
ડા પેતાના હોકરાએને વેચવા લાગ્યા હતાં, અને કે-
મગિડાં ચાખવાથી થવા લેક મરવા લાગ્યા હતાં. દુમળ પ-
ધી જવાનુ મરણ એકતુ કે અકામતા મરનર ડયુક આવ
ખરિંગદામે રાખાના વેપારીએને દુકાળીયાના સજ્યા મૂ-
લકમા રાજ્યા લેક જવાના છૂટ આપી તકિ પજુ છેક બેમ-
સોર સુધી સરકાર તરફથીજ અનામ ખનીફ કરાવી સર-
કાર તરફથીજ વેચા વેપારીઓ માથે હરાફાઈ ચક્ર ની હતી.
આથી કેટલેક ડેંગળે જાવ મળો પધી મરો હતો એવારા
ખાને સાધારણ અનામ રૂ. ૧ નુ સાકાછથી ૭ મેર મળવા
લાગ્યુ હતુ. તેમજ કલપા અને કરનુજ ખાતે પજુ ૧ થી સા-
કાછરીર અનામ વેચાણ હતુ

આ દુર્યાધનું જેવું માથું વાગી પડ્યું હતું. અને તેથી
જંધારે પરિશ્રુતો નિજાવા માડવા દબા. તે દરેક આ ૧
અર્ધિયદામે (મહાસાગર ને સખનના મર્યાદા) પદેકેકે
પદેકે દેશોક જોવાના દાન મળુદામ આને હી નેનું કંઈ
મેઢી ભૂમિ તો એ કરા દના કે દુર્યાધને જ્યારે સખગી
વિમન દુર્યો રાખી હતી; જીનું જુવ એ કે સંવાદીયેને
અવાજને સંવાદ કરવા કંઈક નાંદ, અને કાનું જુવ કંઈક
કે કરા દાનરે દન અનન્ન વૃદ્ધિ પાડવાનું કંઈક એક
ખાનગી પુરુષિયન પદેકેને અવાજુ હતું આ સંવાદ મહા-
સાગર એકદુ જુવ સંવાદ અનન્ન સાનું હતું કે સમજામ
એક સામ મહાસાગર કિયાન (નિદાસદાપ-સાં) ખા-
તે જનાં રણ દનાં, અને ત્યાં પશુ તરી પડી હતી જુવે
પરનાં કોઈ એકદુ અરધર આવા ગયા દના કે રણે દેશ-
તી અનન્નવાદીના અનન્નવાદી સંવાનું અનન્ન જુવે કોઈ
એકી જાતા દનાં

મહાસાગરનાં કાંઠેનાં દાનનાં આ જાતી અનન્નવાદી
દુર્યાધી દુર્યાધી જેવું જાત. સંવાદ પર્વ. પડ્યું હતું તેની ત-
પાસ તપા અનન્ન ૧ દનાં કાંઠે પડી સંવાદરે તપાથી સંવા
રામણે સંવાદ કંઈક પુર્વે અનન્નવાદીને તપાસના અનન્નવા
દનો એ અનન્નવાદીને કાંઠે કાંઠે અને કાંઠેનાં દના તપા
તેજુ મળી અનન્નવાદીને પડાન કિન્નવાદી કાંઠેનાં નાંદની
અનન્નવાદી દના. આ દનાનાં મહાસાગર પશુ એ ૧ જાત
અનન્ન તપાનાં પશુ કાંઠે તપાથી નાંદ તપા એ અનન્નવાદી-
કાંઠે કરાન મળુદામ આ જાતી દના અને અનન્ન કાંઠેનાં સો-
ધના એકદુ અનન્ન ૧ પુર્વે દનું ૧ એ કાંઠેનાં પાંડા અનન્ન
અનન્ન પશુ. એકાદા પાંડા તપાનાં દના સંવાદ રે-
નન્ન પાંડાનાં કાંઠેનાં તપાસ કાંઠેનાં વૃદ્ધિ સંવાદને એક

લખી વાળું હતું કે આવતી સાથે પાંચ પચો ઉતરશે, માટે સરકારે મહેસૂલ માફ કરવું નહિ, અને તેની એ સંચના પચાસોને કાંચુ દિવની સાગી હતી. માર્ચ મહિનામાં મદ્રાસના પૂર્વ કિનારા તરફની મોટી નેદર પોલીસ કામ સર કરવામાં આવ્યું હતું મદ્રાસ હવાખામાં એ સંવેષી મેલું ખાંધકામ હતું. અને તે ઉપર સર રિચર્ડ ટેમ્પલની ગણતરી પ્રમાણે ૬૦૦૦ માણસોને કામે લગાડવાની અમલ હતી. આ મહિનામાં મદ્રાસની સરકાર પાસે નેનલોક ૨૧૦૦૦ ટન પોતાના દિશાગનું અનાજ હતું, તે વેચી નાખવાનો વડી સરકારે તેને હુકમ કર્યો હતો, પણ આ વખતે તે કોઈનું સાંભળતી જણાતી નહોતી. જૂન મહિના સુધીમાં થોડો પછો વરસાદ વરસ્યો હતો, પણ તેથી કાંઈ ફાયદો પવેયો જણાયો નહિ. સપ્ટેમ્બરમાં જૂને મરતાં લોકોના ટોળે ટોળા રખડવા લાગ્યા હતા, અને તેમાં એકરોં અને ઝાંતી સામ્યા પચી હતી. પચી માતાઓ પોતાનાં વઢાણ બાળકોને વેચવા નીકળી હતી. લોકોના સંકટના કારણમા દુકાનની તપાસ માટે નિમાયણ સર રિચર્ડ ટેમ્પલે મદ્રાસના સરકારને મથુરે માટે ફરારી આપેલો એકો દર મળાનો હતો, અને એ એકા દર વિષેની ડાકટર કરનીસે ફરિયાદ પણ ઉઠાવી હતી એ દર પ્રમાણે મથુરેને એક શેર અનાજ અને ૧ પાર્થ શેરડી મળતી હતો. તેમા સર રિચર્ડ ટેમ્પલના મદ્રાસ હવાખામાંથી પાછા ફરતાજ ત્યાંના સરકારે ફરદાર કરી મથુરેને શેરના બે, અડા અને નેણી પણ વધારે આનાનો દર આપવા માંડ્યો હતો. જુલાઈ મહિના પછી દુકાનનો અંત ન આવતાં બાંહે વરસે પણ તે ચાલ્યો હતો. એટલે જ. સ. ૧૮૭૭ ના આગટ, સપ્ટેમ્બર મહિનામાં લોકોની દાસત અતિસય

[illegible][illegible]

અને ખુશાઈ માસમાં ગ્રીષ્મ ઋતુમાં ઘણાં ઘણાં દુકાળાં રસ્તે રસ્તે લોકોનાં મુઠાં રઝગતાં દુકાળાં તેથી દરેક મુઠે (૩૦૧) લેઈ તેને બાંધી આપવાનો ઇનકાર કરે છે. આખો હતો. દુકાળની વખતે સારા સંખ્યામાં દુકાળો તથા દેશવિદેશ પૂરતા મંજી રાત્રી નહોતા, તેથી હાલુકાને ઈમે લખાડવાની રૂઝ પડી હતી. કહે છે કે એટલું બધું દુઃખ ચાલ્યું હતું કે ગાંધીની સ્ત્રીઓમાંથી બાળક પ્રસવવાની રાત્રી ઘણી ઓછી થઈ ગઈ હતી. આ દુકાળની વખતે મનુરોને એક સૌર અનાજ આપવાનું સર રિયટ ટેમ્પલે ઇચ્છ્યું હતું, તેની સામે ડાક્ટર કારનીસે વૈક-સાસ્ત્રી મદદથી એક મિનિટ (અગિયાર વર્ષ સુધી નોંધ) સખા બનાવ્યું હતું કે એક સૌર અનાજ માણસને સહી સલામત દાખવાને પૂરતું નથી. એ મિનિટના જવાબમાં સર રિયટ ટેમ્પલે જણાવ્યું હતું કે મેં તમો આપેલો રૂ, મનુર એકાને હમેશાં જોડતું અનાજ મને છે તેથી ઓછો નથી વગી તેણે ખુલાસો કર્યો હતો કે જૂના જૂના દેશોમાં વધુ અને દવા પ્રમાણે લોકોને એકો વધતો ખોરાક ખાવાની જરૂર પડે છે. આના જવાબમાં એક સાચો ઊત્તર લખી ડાક્ટર કારનીસે જણાવ્યું કે હું સ ૧૮૭૪ના બગાળાના દુકાળમાં સર રિયટ ને દરથી મનુરોને ખોરાક આપ્યો હતો તે આ સાક્ષ્યમાં મદાસમાં ઠરાવેલા દર કરતા વધારે હતો તેનો ખુલાસો શું હોવો જોઈએ? કર્મ નહિ પણ આમ ઓછો ખોરાક આપવાનો ઠરાવ કર્યો તે સર રિયટ એક પ્રયોગ અજમાવી જોયો છે. પણ એવા પ્રયોગ અજમાવવાનો વખત દુકાળનો નથી. પાછળથી મુલાહના રસાયણી દાક્ટર અને સરકારી મુલતવી વિવેચક ડાક્ટર સાયને સાખવા દલીલોથી અને ખોરાકની રસાયણી તપાસ કરી તેનાં જૂના જૂનાં તાલે . . . ને ૫ થી જા.

લાવ્યું હતું કે, ૧૨૬ મહિનાને એક સેર અનાજ આપવાનું સર રિચર્ડે કરાવ્યું હતું તેટલું અનાજ તેમના રસાણને માટે પૂરતું હતું.

લુધાઇ મહિનામાં મદ્રાસના લોકોને એવું લાગ્યું હતું કે હજી બીજા ૭ મહિના દુકાળ ચાલુ રહે એવું છે, અને તેની સાથા થવાને (નિવારણ કરવાને) સરકારની તાકાત રહી નથી. અત્યાર સુધીમાં ત્રણ કરોડ રૂપિયાનો ખર્ચ સરકારને ધરાવ્યો હતો, અને હજી બીજા ૭ મહિના દુકાળ ચાલે તો બીજા ત્રણ કરોડ ખર્ચાવાની ગણતરી કરવામાં આવી હતી. વળી સરકારે મહેમુલ માફ કીધું હતું તેના બીજા ત્રણ કરોડ રૂપિયા સરકારની વિન્ડેરીમાંથી એકાઠા થવાના હતા. એ ઉપરથી જોતાં સરકારને કુલ ખર્ચ રૂપિયા નવ કરોડનો થવાનો હતો. એ ખર્ચમાં પરમારથી લોકોએ, મોટાં સરોવરોએ, અને છત્તાં પાણી બાગ લેવાની આ વેળા વરર મજાઇ હતી. આ માન્ય મદ્રાસમાં ટુકડા બાવ બહિંગદામના ઉપરીપણા દેડંગ એક બહેર સભા બંધવાની અને તેમાં છત્તાં, કપકપા અને મુખ્ય વગેરે દેકાજીથી નાણાં મેળવવાના કરાવે કરવાની ધક્કીજ અગત્ય માલમ પડી હતી, અને એ અગત્ય મુજબ અગત્ય મહિનામાં એક મોટી સભા બરાબ પહોંચતી દુકાળના આ મોટા સકલની વાત છત્તાં સુધી બધા પહોંચવાથી ત્યાના સપગા રાદુકારો અને અમીરો વગેરે-એ ટપોટપ નાણાં બચાવ્યાં હતાં, અને દરરોજ ધાવો કરતા વધારે રકમ વધતી જતી હતી. એક મહિના પૂરા થતા પહેલાં ૨૫ લાખ રૂપિયાની ગળતર રકમ ઉપનયમ તી એ નાણું બચાવેલાં લોકો મેબર (મુખ્ય દેકાવાળ) ડાસના મરતર ઉપર મોડામટો હતો. મુખ્યદની રીલીફ

કમિટીના મામલાથી મદ્રાસની કમિટીએ હરજા નાણાંમાંથી
 રશિયના દુગ્ગન મોટા પચાસ હજારની રકમ આપી હતી,
 અને બીજા વધારે રકમ આપવાની ક્યુલાત નણાવી
 હતી. નામદાર લાઈ સીટને મદ્રાસના દુગ્ગનના રૂડમાં
 મિત્રામ રસદભર રૂપિઆની રકમ બરી હિંદુસ્તાનમાં
 વસતા પોતાના જાતજાત અમેજીમાં સારા મામલો
 નેસાડવા હતો. ઇચ્છાડના લોકો એટલા ઉદાર અને
 અપહ્વાતી હતા કે તેઓ હિંદુસ્તાનના લોકોનું ખરું
 દુઃખ દેડે મરીને પોતાનો સખાવતનો હાથ લંબાવતા
 જતા અને જ્યાં મળીને સમજમ અરથો કરાડ રૂપિઆ
 એ દુગ્ગનના રૂડમાં તેમણે ભરી દતા. આ દુગ્ગન એટલો
 ભયર હતો કે મદ્રાસથીજીએ પણ તે વિષે મોટી કાળ-
 જી ખતાવી હતી, અને હિંદુસ્તાન ખાતાના વહુર લોકો
 સામસજરીએ તો હિંદુસ્તાનની સરકાર ઉપર મખી પણ
 વાળ્યું હતું કે ગરજ પડે તો સંગઠ ટાળવા આખા હિંદુ-
 સ્તાનનું મહેસૂલ વાપરી નાંખવું. ધન્ય છે અમેજ સરકારને
 અને ઇચ્છાડના લોકોને કે હિંદુસ્તાનને માટે આ મોટી
 પદ્ધતિ નસાડવા આવા આવા કીર્તિવત ઉપાયો તુરત કામે
 લગાડવા. મદ્રાસની સરકાર પાછળથી દુગ્ગનની જાનતમાં
 અતિ મધી ખંતી મધ મધ હતી. અને પહેલી બેદરકારી
 પાછલી ઉલટથી વીસારી દીધી હતી. જતા દુગ્ગનની વખતે
 તે સરકારે જોઈએ તે કરતાં વધારે સંજાળ લીધી હતી.
 રામ ઉપર માજેલાં મળુરોને ખરચી આપીને તેઓને પોત
 પોતાને ગામ રવાના કીધાં હતાં, અને એમાંથી જેઓ પો-
 તાને ગામ જવા અસક્ત હતાં તેઓને હજુ પણ જાહેર
 જાંધકામ ઉપર રોકીએ લગાડી રાખ્યાં હતાં. વળી મરીજ
 ખેતોને તેઓને ગામ મોકલી દેવા અને પાછા મધે લ-

અરેમ બેદરકારીથી મસાવવામાં આવે છે, અને તે કામ મસાવવાની રચના (નકશા, નિયમ વગેરે) પડેલેથી, મસાવક કરવામાં આવતી નથી; પરંતુ તેમ નહિ કરતાં દુકાનનો સરખાત ઘલાંજ અથવા તે પડેલાં નહેરો ખોદવાનાં કામ બહેર રસ્તા બાંધવાનાં કામો પસંદ કરી રાખતાં જોઈએ, અને જરૂર પડતાંજ તેનો ખર્ચ તે જગ્યાએ ઊંચાં ધરેલાં ફૂંડામાંથી કરવો અને તેથી વધારે નાણાં જોઈએ તો સરકારી ફૂંડો ઉપયોગ તેમાં કરવો.

ધોરી રસ્તા બાંધતા, રેલવેનાં બાંધકામ મસાવતાં, તાવનાં દોરડાં તાંખતાં, અને મજબી પીલામાં સુધારો કરવો, એ, દુકાનની વખતે જોડણુ ઉપયોગી થઈ પડે છે તેટલું જી-જી યોગ્ય દર્શી, સરકાર નહેર ખોદવાનું કામ માથે લેવાને કેટલીક વખતે અમકાવ છે તેનું કારણ એ છે કે નહેરમાં પાણી ખેડતો પોતાના ખેતાંના કામમાં લે છે, અને તેના પીણ સરકારને આપતા નથી. પણ નહેરો ઉપયોગ અને દુકાન સર્વે ડોઝે પડેલા મજબુતામાં અગ્રણ્ય છે. ધોરી રસ્તા બાંધવાથી ફૂંડા માત્ર સહ જતા કારણાનુજ સારું થાય છે. પણ નહેરો તે; અનામ પાયાના તથા માત્ર સહ જતાને; પડેલાં મસાવવા એ બંનેને મટે કામમાં આવે છે.

દુકાનની વખતે જોડણી સુધારણું તથા ચામનીદોષ તાંબુથી તેના ઉપર કરવા ખાનગી સંસ્થાવચનેઃ આધાર લેવો જોઈએ.

જો તમી અસુધારણું થઈ પડે તે; મરીબોને પગલોને અને તેઓના હાથ મસાવવાને બોલે જાહેર બેઠાગએ ઉપર પડેલો જોઈએ, કામનું જેટલું ફેર્ડજનું સુધારણું તબની વખતે અધ્યક્ષને પેનાનું હાથરતન મસાવવાને સંબિધાન થાય છે.

મુખી ચાપ રહેશે. એને વખતે જેને દોઢાં દોઢાં ધાવ, તે એને જેમ મને તેમ અનાજનો જથ્થો વધારત તથા જિં-
ભારી લોકોનો સંખ્યા ઓછી કરવાના ઉપાય પાછળ વાર-
તાં. મદાસ હજામનાં દક્ષિણ પ્રમણાંઓમાં ૬૨ સતવરસે
દુકાન પડના જાણવાયા છે. અનાજ ઉપાય કરતા સાર ફ-
કાગજુ જેવે ઘોડું ખાખમ પડે ત્યારે ખેડુનો પાસેથી લેવાના
કરમાં સરકારે મદાદો કરી નાંખવો અને ત્યારે ખરેખરો
દુકાન પડ્યો હોય ત્યારે તદન તે કર લેવો નહિ. આથી
કરીને ઘોડી મણી તંબોના વખતમાં મદેસુજ માફ મદાદી
ખચેતાં નાણાં પોતાના છવાસ માટે ખરચવા તેમને કમ
આરે. વળી દુકાનજી સગદ રજી જતાજ ખેડુનોને નાણાં
ધીરવાં કે તેઓ વખતસર ખેતીનું કામ કરવા શક્તિમાન ધાવ.

જમણી તંબી પડતી હોય તેમાં વધારો થવા ન દેતાં
મદાદો કરવો હોય, તો જે અનાજ રજી હોય તે મોવા
ભાવે વેચવું. મારણ કે તેથી કરાને સર્વ લોકો જેમ મને તેમ
ઘોડું અને પોતાને મરજ પડતું અનાજ વાપરશે, અને એ
પ્રમાણે પૂરતો કરકસરે અનાજ વપરાયાથી તેનો જથ્થો વ-
ધારે વખત સુધી ચાલશે, અને તેથી ધણાં કુટુંબોનું સાખા
વખત સુધી પેવણ થશે. વળી આ ઈલાખના સાખા સંજ-
મમાં જે તપાસવાનું છે તે એ કે એમાં એવી જૂદી જૂદી
જાતની જમીન અને હવાપાણી નથી કે જે વરસાદ ન
પડે તો તેની મરજ પૂરી પાડે.

દુકાનના વખતમાં નાચાર લોકોને સરકારે કામે લ-
ગાડી તેઓનાં પેટ ભરવાં એટલુજ નહિ. પણ મદાર ગામ
ખાતેથી જથાબધ અનાજ મગાવી દુકાનીયાં લોકોમા તે
જુદક વેચવાની એકવચ્ચ કરવી આવા વખતોમાં કશિયા અને
બીજા વેપારીઓ અતેજનો વેપાર કરવાને બદલે તે મ-

૨૩૮

નિકટ દાતલ ઉપર ચૂકી દે, તો તે સરકારને બચત
 બચાવ સરકારે એટલી સંભાળ રાખવી કે દુકાનવાળ
 બાગેમાંથી મળતું અનાજ મૂક વેચનારાઓ મેળવી વેચ
 શકે. બ્યારે આ મૂક માત્ર પૂરો પહોંરકે ત્યારે સરકાર
 પોતાને દિસાને બદારથી મંગાવી બરી રાખેલા અનાજ
 ની વખાર ઉપાડતો, અને તે મુદત (પગતર) આવે વેચતું
 આથી દુકાનને દૂર તો કરી શકાય નહિ, પણ પલ્લુકરીને
 તેનો વધારો અટકાવી શકાય.

આપણે આમજ કહી ગયા કે મદાસ ઈલાકાની વન
 સ્તીનો પશુખરો બાજ ખેડુનોનો છે. તેઓને પોતાની
 મહેનતના બદલામાં પૈસા નહિ પણ અનાજ મળે છે, તેથી
 કરીને લગીની વખતે તેઓની પાસે અનાજ ખરીદવાના
 ઉપાય રહેતા નથી. પાક બીજે તોજ તેઓનું ગુજરાન માટે,
 અને પાકે જો દરો રીધો તો તેઓ ભૂખે મરે છે. વળી
 નાના વેપારીઓ એટલું અનાજ બરી રાખતા નથી કે તે
 તેઓને દુકાનની વખતે કામ આવે. તવંમર ખેડુનો બરી
 રાખેલું અનાજ કાઢને આપતા નથી, કારણકે તે તેઓને
 બીજો વરસે વાવવા જોઈએ હોયે આવી વખતે સરકાર
 ની દરજ એ છે કે બદારથી જથ્થાબંધ અનાજ મંગાવતું.
 એમ કરવાની મતલબ વેપારીઓ સાથે હરીફાઈ કરવાની
 નહિ હોવી જોઈએ, પણ ગરીબોને કામે લગાડી મજુરીના
 બદલામાં તેમને તે અનાજ વહેંચવું જોઈએ. મજુરોને તે
 મના કામના બદલામાં જો પૈસા મળે તેમાંથી મોંપા બાવતું
 જોઈતું અનાજ તેઓ ખરીદી શકતા નથી, એટલા માટે
 સરકારે વેપારીઓને મદદ કરવા ઉપરાંત આ રીતે અના
 જ મંગાવવામાં વચ્ચે આવવું જરૂરનું જણાય છે.

હતી. બોણામાં ખોરાક સસ્તો મળતો હતો તેથી મરી-
 બોને પૈસા આપી ત્યાં મોકલી દેવામાં આવ્યાં હતાં. આ
 સંકટ પડ્યા આગમમ બે દિવસ સૂધો જરાબર વરસાદ પ-
 ડ્યો નહતો. આ વખતે નિળમનો પ્રધાન ચંદુલાલ હતો
 અને તે લોકોને વેતરી ખાવાનીજ કાર્ડીઈ લેઈ બેઠો હતો.
 વળી તેની સાથે કીશનશીરાન જે તરકટ તથા કાવાલાચ-
 થી જાંચી પદવીએ ચડ્યો હતો તેના જૂથમનો પાર ન હ-
 તો. ખેડુતોને તેઓનાં ગામડામાંથી હાંકી કાઢ્યા હતા, તેથી
 જૂથના દુઃખથી પીડાઈને તેઓમાના કેટલાકને હુડારાની
 છદ્મી ભેવી પડી હતી, અને ધણાક ખાનદેસ તથા નાગ-
 પુરમાં જઈ રહ્યા હતા. પૈસાવાળાઓ લૂટાવા લાગ્યા, અને
 માતાપોએ પોતાના હોકરાને મૂકી આપી રીધાં. આ વ-
 ખતે હૈદરાબાદ શહેરનો દેખાવ અગળ થઈ રહ્યો હતો.
 માહેલા ભાગ અને ગામડાના જૂથે મરતા તથા જૂથમથી
 વાસ પામેલાં લોકો રાજધાનીના શહેરમાં નાતાં આવ્યાં
 હતાં, તેથી ત્યાં જાણે એક મોટો સન્દરો મેરો ઘાડ્યો હોય
 તેડુ થઈ રહ્યું હતું. દરેક માનુષ દલિઆગળથી દૂર હો-
 કરાઓ પશુ ખગર લેકને ફૂંતા હતા. દરરોજ જૂદા જૂદા
 અમારો અને અગળ મરતો રોતા માણુઓ વચ્ચે ટટા ઝિડ-
 તા હતા. નિળમના નિષાદએ તો દેખાઈ કલાલ થઈ ગયો
 હતો. દરેક ગતા નગરથી તેઓના શનોર તવાકને ઊંક હાડ-
 વિજર મવાન થઈ ગયા હતા. મહેમુદ ઝેનમવાનાર
 જૂથમાં અમનદાર રૂપથી પિન્ન. મેગલી મટે માહે પદ્મ-
 માં પેના હતા અને ત્યાં રોજ સાંધાનું ખનાવની
 પેટે ચણ રતા હતા. હરેક વાદ્યા પાંચુર આમગ બીમા
 નવાના કિનાર મુરી નગરાક જાનુનો ગામડા આ દુકાગી-
 ને લાઈ રેન્ડલ થઈ ગયા હતા રરત રરતે ધણાક

તથા દેવતા નાસ વ્યવેશાં તેના તથા મનુષ્ય પ્રાણેશાં દે-
વતા દમયા દેખાતા દના કોઈ એકલાં જ્યાં જુઓં થઈ
ગયાં દતાં કે મુખેશાં જનવરદેનું ખોલ ખાઈ જવા સામ્યાં દત્તે

અલવારમાં આ દિવસે ઠાક દેડાડે ન જાળાવવી મર-
ખી પમ્પા સામી હતી એક બેવાર વાડાં દેશાઈ જાળ્યાં
દત્તે પણ એક દીપું વરસાદનું પાનું તહેલું. સપ્તમી પાઠ
સમસમ નાસ પામ્યો હતો. અને સુઠે પપ્પન દુઃખ તેનો
પૂરેપૂરો ઘાટ પાળવાનાં મિત્ર જતાવવા સામ્યો હતો એ વખત
નાનું જામડાંમા વરસાદ ન પડ્યાપો સહેજવારમાં પપ્પ
ટોર મરજી પામ્યા દતાં. દેશેકે ટોણે ટોરેશાં મુડાં અને
દાડાં સિવાય કંઈ જાળાવું તહેલું આઠકોટમાંનો બોરાળો
માટે માણસો એક બીજાનો છવ લેવા સામ્યા દના. એક
સ્ત્રી પ દેર જીવાર કોઈને વળે જતી હતી તેને તેના એક
એકાખીના માણસે મુગજાવી મરી નાખી હતી. એક ડોકર
પેતાના કુટુંબ સાર બેનમ્મા રાજા ભેળે જતું હતું. તેને
કુટુંબે રસપાચ્છા મારી નાખી તેના પામના રાજા કોઈ
લીધા દના.

દેડાખાદમાં દુરાગતે લાવે મળા માણસ મરજી પામ-
વા સામ્યાં દના મરડાકે વેગદ દગર રૂપિયા બદ્ધિત ખાતે
આપ્યા દના અને પાવીત દગર રૂપિયાનું અનાજ જે
અગાંડેલી પાંડુ ઉપર લઈને વજુગદન આ સામ્યા દના તે
ખરીદ કંઈ હતું તથા જાણું અનાજ લાર તેને માટે કાચક
ઈતમ કાટા તેએને લાગ્યાઆ દના કોઈ જુ બધી એક-
લા ઉરકેવાઈ નવા દના કે પોર ર કનતા નવા અને અના-
જની વખારો ખૂટવા માન્યા એ લોકાને આટકાવવા સરકરી
પોરુસ્તર રો સંદેરમા ફરતા રાખવામા આન્યા દતા વળી
દેડાખાંડુ આજીવાથી રેકર જખુમાં માણસો મરજી પામવા

અમીર ડેવરાવના ઉપરાજા પાંચમારે સામ
 મેરા હતું. મેરા સામે નેપાળમાં પશુ અ
 માંથી માથું હતું તેથી તેની દબારા સોડ
 ને નેપાળમાં સરકારી મંજૂર નું સોડ વખતે
 એને અમારે મરતને સાર રીતે રૂબરૂ નેપા
 ધીસવાની મંજૂર કરી હતી. આ વખતે
 ફેબ્રુઆરી માંસની આખર સુધીમાં ત્યાં ને સામ
 રામ સરકાર હતી. જેમાં મહારાજાની ઉપરે ર.
 રમ હતી હતી. આ દુરાળનું સોડ રાજવા માં
 નતાં ભૂદા ભૂદા આગ્રીમાં ઉપરાજા થયાં હતાં.
 રોડ સામ, વાવઅખૂજાના પ્રાંતોમાં પચાસ દબાર
 મેણે સામ. અને મુખ્યદેશ રૂબ રૂબ દબારની
 હતી. આ દુરાળની વેળાએ ગવરનર જનરલ સા
 તારીફ સાવક સેવા જાળવી હતી જેથી ને હિંદુસ્તા
 ની તેમજ હંસાંની સરકારની પ્રસાદને પણ
 હવે પછી પડતા દુરાળ સામે ચાંપતા ઉપામ.
 (તે પખનના) હિંદુસ્તાન ખાતાના પછર (E
 of States of India) સાડ સામસજાએ પાસીમે
 એક ધારે પસાર કરાવ્યો હતો. અને તેના આ
 રવાનની સરકારની કૌનિસિયલ એક સચાસતને જ
 કામ ઉપર ભાગુડનો અમલદાર નીમ્યો હતો. આ
 નું કામ કરકસરથી અને સાવક જગ્યાએ નહેરો
 સુખ્ય મણાનું હતું.

મકરણ ૯ મું.

વાવઅખૂજાના પ્રાંતોમાં પડેલા દુરાળ
 હિંદુસ્તાનના વાવઅખૂજાના પ્રાંતોમાં દુરાળ

રાજ્યમાંથી ખોળાં લસર સેત્રને ચલાઈ કરી, આખ્યા દત્તા તેથી
ખનાતના પાકોને નીસ ધવો હતો. ઇ. સ. ૧૮૩૨-૧૮૩૩ના દુકાળનો વિગતવાર દેવાવ
ખતો નથી. એ વરસમાં આખ્યા એક રૂપિયાનું ૧૦ શેર
અને અલ્પિયમાં એક રૂપિયાનું ૧૬ શેર અનાજ વેચાયું
હતું. બીજી એ સાલમાં કરાનો વરસાદ અતિ ધણો પડવાથી
પાકો નાસ ધવો હતો. જુલાનપોરમાં એક રૂપિયાનું ૧૧
શેરથી સાગ દસરીર અને હાસીમાં એક રૂપિયાનું ૨૧ શેર
અનાજ વેચાયું હતું. ઇ. સ. ૧૮૧૬ અને ઇ. સ. ૧૮૩૭ની સાલમાં
વરસાદની મોસમના ખરદાઈ ગઈ હતી. ઇ. સ. ૧૮૩૨-
૩૪માં દુકાળનું સંકટ ધણું સખત તો હતું. પણ સારા ન-
સીમે તે ધોણ કામ ઉપર હતું. એ પછી ૪-૫ વર્ષ સુધી
બરાબર મોસમ આવી નહિ. તેથી ઇ. સ. ૧૮૬૧ની આ-
ગમતનાં વજ્ર વરસો એવી નિશાનીઓ ખનાવવા સાખ્યાં હતાં
કે ઇ. સ. ૧૮૬૧માં દુકાળ પડવા વિના રહેજ નહિ. ઇ.
સ. ૧૮૭૭-૭૮ના સોરેને અને એટલોને જમીનના નાશિકો
તરથી મજા સંકટ વેરતુ પડતું. તેથી તેઓ પાસે દુકાળની
વખતે એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ વહેવાર ચલાવવા-
ના સાધનો પૂરતા હતા નહિ, તેમ તેઓ ઉપર પડેલી આ-
હતો પણ તેઓ ખર્ચી રાખ્યા નહોતા. એ વરસમાં આ-
ખ્યા, મયુરા, હતાચ, મીનપુરી, હનેદગદ, અને હાનપોરમાં અ-
તિ ધણું સંકટ આવ્યું હતું અને સખ્યાખંડ મોત થવા હતા.
સોરેનું દુ.ખ રાજવા મહેસુમના નજરીક દોઢ સાખ રૂપિયા
સરકારે પાછા આપ્યા હતા. વળી મીરત, રેહિલખડ, દિન્દો
અગ્રાદાગ્રાદ, અને આખ્યા એ જામોમાંના દુકાળે વીતપી પ-
ચીસ હજાર ચારસ મૈસની જગ્યા રોકી હતી. એટલા વિ-
સ્તારમાં બેસીથી તેણે સાખ માણુદની વસ્તી હતી, અને તે.

(૧૫૮) પ્રકરણ ૮મું.—વાવઝવિસાત પ્રાંતમાં પડેલા દુકાળ.

અખાવનમાં જતો હતો. આ દુકાળમાં માવ બેસાસુદર-
માં ૬૬૦૦૦ ટોર અને ૨૪૦૦૮ માણસો મરણ પામ્યાં હ-
તાં, અને ૪૮૧૦૪ માણસો ગાદારગામ જતાં રવાં હતાં.
ગુપમમરમાં ૫૦ હજાર માણસોમાંથી ૪૨૫૧ મરી ગયાં હ-
તાં, ૫૨૬૩ દેસ છોડી જતાં રવાં હતાં, અને ૭૧૧૭ મા-
ણસોને બાંધકામો ઉપર કામે લગાડી તથા સખાવન કરી
સંકટમાંથી બચાવવામાં આવ્યાં હતાં. આ ઠેકાણે બાંધકામો
ઉપર લાગેલાં માણસોનું પેટ ભરવાનો ખર્ચ ૬૨ મહિને
૬૬ હજાર રૂપિયાનો થયો હતો.

૪. સ. ૧૮૧૧માં મોરાદાબાદમાં દુકાળ આક્રમ્યો હતો.
એ તાપુકો મોરાદાબાદની પેદાશને માટે પોતાના ઉપરજ આ-
ધાર રાખે છે. આ વખતે ત્યાંના પચાસ હજાર માણસો
દેસાવર ખાને જતા રવાં હતા વિશેષે કરીને સુમાર અને
ગુલા વર્ગના લોકોએ પણ સંકટ પેડવું હતું. એઓ ગામ-
ડાના ખેડુનો, નોકરો અને ધંધાદારીઓ હતા. મોરાદાબાદ-
માં લોકોના છૂટકારના ઉપાયો લેવા ને મડગી ઊભી થઈ
હતા. તેઓ પોતાના હાથ તથા બીજા ધર્મીક મડગીઓ ઊ-
ભા કરી લોકોના દુઃખ દાગવાને તેમને દુકાળ વિનાના મૂ-
લકમાં મોકલ્યા હેવાનો સંપ્રદાય ખરચ પૂરો પાડ્યો હતો. જે
લોકો આગવાને સક્તિમાન ન હતા તેઓને ગાડોઓમાં બે-
સાડા છૂટકારાનો જગ્યા ઉપર મોકલ્યા હેવામાં આવ્યા હતાં.
મોરાદાબાદમાં ગરીબોનું પોષણ કરવાના રથજને માટે અ-
ર્ધ માછલ વિસ્તારનો જગ્યા રોકવી પડી હતી કામ કરનારાં
માણસોની મજબૂતી સંજ્ઞાતપાસ કરી ને લાંબક દોષ તેમને
કામે લગાડવામાં આવતા, અને અસંત માણસોને બેસારી
પડીને તેમનું પોષણ કરવામાં કરનારાં મા-
ણસોને રોજ આઠા અને ૧૮૩, તથા

અંશક માણસોને બોલાવ્યાં આ અને તળનો ૧૧ ચરક આપવામાં આવ્યો. ૨ કાંતવા, ૬૫માં વણવા, રોરેણી બનાવવા, અનાજ ફણવા, રસ્તા બાંધવા, અને કુપેમાં કિચાં કરવાના કામ પાછળ પુરવો, સીએ અને હોંસાએ સંભાલવામાં આવ્યાં હતાં. એ કામ પાછળ ર. ૬૬૦ નું ખર્ચ અને ર. ૧૦૦૨ની આવક થઈ હતી. મરીઓનું પાસણ કરવાનાં માર્ગો ધણી સ્વચ્છ ગુખવામાં આવતાં હતાં, અને ૧૨૬ પેદા ના થાય તેટલા માટે તેમની પાસેનાં ગંધાતો ચીંચરા બાગી નીખ્યાં હતાં. એ મહિનામાં ૪૨૧૭ માણસોમાંથી ૧૧ માણસ મરણ પામ્યાં હતાં. પડામાં રહેનારી ને સોએ બદાર આવી શક્તી નહોતી તેઓ પાસે ૧ તપા ઉન એક ચરક બારે કાપી તેના બજારમાં એક આને આપવામાં આવ્યો. ચાર મહિનામાં સપગાં મળી ૩૩૦૨૦૩ લોકોને દુઃખથી હોડવરામાં આવ્યાં હતાં. અને તેઓ પાછળ ર. ૧૭૧૮૫-૩-૮નો ખર્ચ થયો હતો. આ કામને માટે ને ઉવરાણું ક્યું હતું તેમા ર. ૧૦૭૦૪-૧૪-૦ ભરવા હતા અને તેટલીજ રકમ સરકારે આપી હતી. વગી એ ઉપરાંત આમાંનાં જુદાંકારા માટે લાખી પએસી મંડળોએ પાંચ હજાર રૂપિયા મોકલાવ્યા હતા.

હ. સ. ૧૮૩૩માં દુરાળ પડ્યો ત્યારે અમોધ્યા, કાનપોર અને જાનકામા વરસાદની તબી પડવા સાથે કામગીરી આને કામ ફાટી નીડળ્યો હતો. આ વખતે રૂબ લખનોર કાદુરમાંજ ૭ અડધાગીઆમાં પચાસ હજાર માણસ મરણ પામ્યાં હતાં. અમોધ્યાના મુસમમાન સાદુ આ સંકટની વખતે ૧ લાખ રૂપિયા બકાસ તરીકે આપ્યા હતા અને ૫૦૦ બેરીયનોને હોડી મૂક્યા હતા. કામગીરીઆના ૬૨૬ ઉપર અંશક તરીકે આ વખતે ભરફનું પાણી આ.

આવતું હતું. અને તે બરફ રાખવાના મકાન કુપર-પણી
સારી ચોકસી રાખી કરાંતિ માટે સેવા આવનારને ના પા-
ડવામાં આવતી નહોતી. એક જોડીએ આ બધી વિપત્તિઓ
વિશે અધ્યયન કર્યું હતું. તેને અયોધ્યાના શહે પાંચ હજાર
રૂપિયાનું ખાનમ આપ્યું હતું. આ સાક્ષમાં તિલ્હી તરફ
પણ ભારે તંગી ચાલવા લાગી હતી. જ્યાંસો અને વિકાસો-
થી લોકો તિલ્હીમાં તારી આવ્યાં હતાં. તેમજ તિલ્હીમાં અન-
સારું મળે છે એવું સાંભળીને ઉત્તર પશ્ચિમ તરફના વેપ-
રી વગેરે લોકો અનાજ ખરીદવાને ત્યાં આવ્યા હતા તેથી રે-
લું ૪૦ સેર અનાજ મળતું હતું તે એક અઠવાડિયા
ત્રીસ સેર થઈ ગયું હતું. આવું જોઈને લોકો જૂન પાડત
લાગ્યાં હતા કે બહાર જવું અનાજ સરકારે અટકાવ
જોઈએ. નહિ તો અદિઆજ મોટો દુકાળ ચાલશે.

લુદ્ધખડમાં તંગી ચાલવાથી ગરીબોને કોઈ રીતનું
કામ કાજ મળતું નહોતું. અનાજ પણ એટલું મોંઘું થઈ
ગયું હતું કે તે તેઓમાં ખરીદ થઈ શકતું નહિ. પાર્લસસ
નામનાં ખાટાં છડવા ઉપર તેઓ ઘોડો વખત પોતાનો
નિભાવ કરી શક્યાં. પણ પાછળથી તે પણ મળ્યાં નહિ.
કેટલીક જૂએ મરતી માનાઓ પોતાનાં છોકરાંએને ખા-
વા લાગી હતી, અને હજારો બાળકો બે આનાથી એક રૂ-
પિયાનો કીમતે વેચાઈ ગયાં હતાં. કામખીમાં જોઈને ગરીબ
લોકોનો દેખાવ જોતા તેઓને તેમનાં છુવનાં હાડપિંજર
માસમ પડતાં હતાં. સેકડો લોકો મરતાં હતા અને તેમનાં
મૂડાને સિઆળિયાં, ફૂતરા અને ગરબજો વગેરે પણ પક્ષિ-
ઓ ફેલાવી ખાતાં હતાં. વળી કેટલાંક મૂડાને જમના ન-
દીમાં નાખવામાં આવતા હતાં. ગમ્મા અને જમના વચ્ચેના
મૂડકમાંથી અને અયોધ્યાના બાગમાંથી ખેરાક મેળવવાની

આપણું કનું, જાણે તે મારું સુખપણું મારું વૃદ્ધ
 સારી એ કાઠી સખા કરીને પાડે લેવા આગળારને નો
 ડહમોં આકાશી નોડેલી એક એકીએ આ મધી વિષ
 રિરે આગમપદ કદું હતું, તેને અપેક્ષાના સાથે પાંચ
 રૂપિયાનું કામ આપ્યું હતું આ સામમાં રિલી
 પણ જરૂર તમી આમણ સાગી હતી જ્યાંનો અને વિ
 થી જે ઠીકિદોમાંનાથી આખ્યાં હતાં, તેમજ રિલીમાં અ
 સન્ન મને છે એનું સાંજીને ઉત્તર પશ્ચિમ તરફના
 રી વગેરે જોડો અનાજ ખાંડીકાને ત્યાં આખ્યા હતા તેથી
 તું જમ રોર અનાજ મળતું હતું તે એક અઢીકા
 ત્રીમ રોર પણ મળતું હતું, આનું જોડેને જોડો ખૂબ પા
 લાખા હતા કે મહાર જતું અનાજ સરકારે અટક
 જોડેએ, નહિ તો આદિઆજ મોરો દુકાન ચાલશે.

બુદ્ધિમાનમાં તની માવવાથી મરીએને કોઈ રી
 કામ કામ મળતું નહોતું અનાજ પણ એટલું મોલુ
 મળુ હતું કે તે તેઓના ખરીદ પણ મળતું નહિ, ખાંડો
 નામના ખાસ છાયા ઉપર તેઓ ઘોડો વખત પોત
 નિભાવ કરી રાખ્યા, પણ પાછળથી તે પણ મળ્યાં ન
 કેટલીક જૂને મરતાં માતાએ પોતાના છોકરાંએને પ
 લા સાગી હતી, અને દાનરો બાળકો એ આનાયા એક
 પિઆના કીમને વેચાઈ મળા હતા, કામથીમાં જેઓ મરી
 સોડેનો રેખાવ લેતા તેઓને તેમના છવતાં દાડપિં
 આમ મ પડતા હતા, સોડો સોડો મરતાં હતા અને તેમ
 મૂકાને સિઆજિયાં, રૂતરા અને ગરખણો વગેરે પણ પદિ
 એ ફાકો ખાતાં હતા, વળો કેટલાક મૂકાને જમના ન
 રીમાં નાખવામાં આવતા હતા, મગા અને જમના વચ્ચેન
 મૂકામાંની અને અપેક્ષાના જામમાંથી મોરો મેળવવાન

આશાએ કોઈએ કાલુ જામના નહીં પચાર કરી જતાં હતાં. આર વરસથી (કુદરતખટમાં) તંગી આમની હતી તેથી આ વખતે તે ધણી જામની જાણાઈ હતા. પત્નું ખાજુએ જ્યાં ત્યા રખડતા તથા ખરાબ ખાચક ખાતા તેથી દરેક-વાર દરેકો પેલા ધનાં હતા. કાનપેરમાં દરેકના જલ્દજલ્દ માજુસે નું પેટ ભરવામાં આવતું હતું ત્યાં કોઈને જાણ હતી, અને તેઓને આરે કાહેર ઉપગણુ પડી જાય. ૧૬. આ જો દલગર કાન પા દતા આ વખતે આજે જાં મેકરુ-૩ કાલુ કાં તેના નાખા અદિઆ મેકરુ ૧૬ દલગર જે

[illegible]

દત્તી, આજુમોને રસાયણ મુલામિતે દુધી તથા મિથુન-
માં બુધી ખોળી દેતાં, બેઠેનોને આઠામાં કોરે ત્રણ કામે
સજીવી તથા (આઠામાં) આવતાં બેઠેનોને આઠામાં દેતાં.

રહેદમલ અને કાનપેરમાંથી મળી આવેલાં પેઠીમાં
દમલર આજુમોને ઘરઘરે કામે લગાડમાં દેતાં, અને એન-
ના પોતે કોરેનું કાંઈ કામવા સારું મિત્ર કોરે રહિયા
ખામી લાગવાને તે તેણે ઘર દત્તી વળી બેઠેનો મહેલો
કેસાં મહેલુલ તેમને પાણી આપવા ઉપરંત આંતર ઉપર
વાણી ધીરજનો દરબ કોરે દેતાં કામવાના રૂંદીતીરે રૂ-
દમાંથી તથા મળીને ૮૭૫-૭૦ રહિયા મળ્યા દેતાં.

મેયુર અને રૂપવાળાના વરસાદ પડેલાં નહેતો
તેથી તે આંખો કાંઈ પેનાન થઈ મરસાં લાગતો દેતાં.
મુન, મુલકાં અને લાંબેનાર મહિનામાં મ.મુન એક ત-
રખતુ પશુ પ.મુ નહેતુ કોરે કામવા પાડ્યા ખાવા લા-
ગ્યા દેતાં અને અને સારાં પુત્રવા મ.મુ પ.મુ દેતાં
આનંદમાં પેનાન થઈ તથા દેતાં મ.મુ દેવાના રહેવાથી
તે છેડાં જવા રહેતું હવે તથા દેવામાં ખડકુ દેવા લા-
ગ્ય જમીનના જમીન અગત્ય એવું વડી નવા દેતાં, કારણ
તે તે કામ કમળ ન થઈ ના મળુન અને કોરે મળી સાર-
વા નહેતાં આ પદે સારાં મહેલુલ કામ નહેતુ રહેતો
આઠમાં રંગાં આપવા ઉપર કાંઈ ન કાંઈ લગાડમાં દેતાં,
અંતરમાંથી બેઠેનોના પેટ કાપા દેતાં, અને ધણીં જોકે
સાંતન પ્રવૃત્તિમાં જવા રહેતા દેતાં કામવાનાં જમીન
એક સાંતનુ ઉપરોક્ત પશુ દેતુ તેના અનુવાનના લાગ્ય
દ. ૨૦૦૦ અને દેવાનાના નદારેનું એક ૩ (૦૦૦)માં દેતાં.

∴ Richard Pissone જ.કાને કુખમાંથી કોરવાને—
કોરેનું કુખ કામ કરવાને જે ઉપરોક્ત કરવામાં આવેલું તે.

વાયવ્ય ખૂણના પ્રાંતોમાં પડેલા કુલગણ દુઃખ રાજના જે ઉપરાણું થયું હતું તેની એકંદર રકમ રૂ. ૧૨૯૧૪૪ ની થઈ હતી અને તેમાંથી નીચલા ભાગે ઉપર યોગ્ય યોગ્ય રૂપિયા મોકલી આપવામાં આગ્યા હતા.—

આમ્રાપ્તે.....રૂ.૨૦૦૦૦.	દીલ્લી ખાતે.....રૂ.૪૦૦૦
કાનપોરખાતે....રૂ.૧૨૦૦૦.	ફતેહપોર ખાતે....રૂ.૩૦૦૦
ફતેહગઢખાતે.....રૂ.૮૦૦૦.	ભોજપુરખાતે..રૂ.૨૦૦૦
મીનપુરી ખાતે.રૂ.૧૧૦૦૦.	લખીમપુર અને
છતાવા ખાતે. .રૂ.૧૦૦૦૦.	કાલપી ખાતે...} રૂ.૬૦૦૦.
અલીગઢ ખાતે...રૂ.૧૦૦૦.	ખાનસા ખાતે.....રૂ.૫૦૦૦.
પુતલ ખાતે.....રૂ.૬૦૦૦.	કરનાલ ખાતે.....રૂ.૨૦૦૦

મીનપુરમાં એક આગમવાડીઆ ફરતી વાડ બરી સેઇ ત્યાં મરીએને જમાડવામાં આવ્યાં હતાં. નજદમાં નજદા જુવાનને ત્રણ ચવાડો એટલે એક રતબ જેટલી રોટલી આપવામાં આવતી, તેથી વધારે નાનગાન અને નજર્ગા ઊકાગને ભે રોટલી, અને જાડોનાએને એક રોટલી આપવામાં આવતો હતી, અને એમ વેળા કીઆએ તેએને પાણી પાના દના એ પ્રમાણે રોજ ૧૮૫૦ માનુષોનાં પેટ ભરવામાં આવ્યાં હતાં.

આમ ના મગાએને દરમદિને એક માખનો ખરમ યનો દનો, અને નરેમુપ ન લેવામાજ બીજા રસ માખની ખાઈ આમના સજવના મજુદમાં આવી હતી.

વાયવ્ય ખૂણના પ્રાંતોના રહેવાસી મજાખસા એકઠે કે તેઓ અનાજ ઉપર છોં છે પતી તેઓ એવા મોત- ના છે કે આવતી કાલે શુ થશે તેને વિચાર ન કરે. તેઓ સરદના વખતને માટે અનાજ ભરી ના રાખે. તેઓની પાસે એટલે પક્ષ સાધન ના છે.૫ કે તે કુલગની વખતે

ચમડી તાપી પેલા મેળવે, મેળવેમાં મિત્ર મેળવેને ખરા
 રણની રાણી અને જાંદોર દિગ્ગજ નદોર, મેળવેમાં
 દેવ તથા જાનમી સખાવન મનો ન દેવ, અને મેળવે
 વેશગેરો મેળવેમાં મેળવે કાલે જનનાજ મરી રમે, મેળવે
 મેળવે અને તેલ મૂલકોમાં મરીમેની દાણ અને ખર
 દયામ દેવો મેળવે, અને મરીમે કાલ દેવની દુઃખ
 સંદેહ મૂલક જાંદોર મેળવે.

આ બ્રહ્માના દુઃખના તુલના અટકાવવા નેરો
ખંચાઓની બજી કરે છે. નેરોથી કીને ૧
પણ પ્રયત્નનો કોઈકાં કોઈકાં ત્રીજો જામ પાકે
સાચા થઈ શકે, અને તેથી દુઃખના વખતે થવું મે
તું પોતે તદિ વગેરે એ નિવાસ એ આખા મુખ
આમગમના રસ્તાની બજી કરે છે. કાળજી કે સુખ
વખતમાત્ર એ કામના કોઈના પેદ કરવા આરંભી
કેરોડ મજુ આનામ બદલાયો સાચાની અંજ પડે છે.
તમીની વેળાએ કોઈ પાછાત વગરે આવ્યું પડે
નેરો તમા રેલવેની નાક દુવનો મંમનાં મારફતે તુર
મહારથી નેરો નેરોએ નેરો આનામ મગલી રા
નેરો પડ કરવામાં પાછું ઉપરે નો પાકે પડે પાછું પ
મટે પાછું હેરાની નેરો મ પ કોઈ જાક સાચાની
કરના મુદી હેરા નેરોએ, કે રેલમા બાનો કોનો ન
કીંતુ અને જાકમાં પાકે પડે સાચા એ સાચા સા
એક માનથી પ્રીતિ માનના આનામ વગરે કોઈ
સાચે માતા જાકનો નેરો બાકાત નેરોએ એમ
તથી તમા પેડે વખતમાત્ર આનામ વગરેના જા
મે રા કુમ પડે જાક છે અને વગી તમા આનામ વ
દે પડનાથી એ રા જાકવાગી જાકા ઉપરે કોઈ જાકાત

મકરણ ૨ મું. કારિમરમાં પડેલા દુકાન.

૪. સ. ૧૮૭૩માં કારિમરમાં દુકાન પડેલી હતે વખતે ત્યાં પશુના સંકેદ આપ્યું હતું. આ વખતે મેંકા સેરસિંગ રાજ કરતો હતો અને ઠીવાન ગ્વર્ડસાખાં હતો. એ ઠીવાન પશુ જૂલમી હતો તેથી કારિમ સાખો વેપારીઓ, પપાપારીઓ, અને નાણાવટીઓ, પોતાના છવનો અને ગ્રેવરનો બચાવ થાવ ત્યાં જતા હતા. એઓનાં મારુ બેડુનો તથા તવગર મેડો પશુ જા જતા રહ્યા હતા. આથી કરાને કારિમરનો મોટો બાગ વેઃ થઈ પડ્યો હતો, અને મોટા વિસ્તારનો જમીન વગર પડી રહી હતી. એ દુકાન પશુ જોમમાં આવ્યો હતો. ભોડો કારિમરમાં બાકી રહ્યા હતાં તેઓ ગાડનાં મૂળી તથા જમીનમાં ઉમતી વનસ્પતિ ખાઈ છવરા લાખ્યા હ અને પોતાના બચાવ માટે ઝાડોમાં બરાઈ રહેતા હ આ વખતે બેઠારી તથા નગી ચાલવાથી પચીસ હજ માણસો મરણ પામ્યાં હતા. વણા માખાપોએ ફક્ત એ બોરાકને માટે પોતાના બાગકોને વેચી નાખ્યાં હતાં એ કુટલાકેતો તેમને મારી આધા પશુ હતાં.

આ વરસે મહારાજાએ પૈસા અને અનાજ વગરે બક્ષિસ કરવા ઉપરાંત એ વરસનું મહેસૂલ મારૂ હીધુ હ તથા પોતાના દેશની આસપાસ આવેલી પહાડી ખીણો ચોડી રાખવા છતાં હમગે ભોડો મહારાજા હતાં. ૩૦ હજાર માણસો લાહોરના હતા હતા એ બોડોને પંજાબર ઉપર

મકરણ ૨ મુ.
કાશ્મિરમાં પટેલા દુકાળ.

૪. સ. ૧૮૩૩માં કાશ્મિરમાં દુકાળ પડ્યો હતો. ખેતે ત્યાં મહાન સંકટ આસ્પદ હતું. આ વખતે મદારાજ રસિંગ રાજ કરતો હતો અને દીવાન બાઈસાબાસિંહ તો એ દીવાન મણી જૂથમી હતો તેથી કાશ્મિરે લાખો વેપારીઓ, મંધાતારીઓ, અને નાણાવટીઓ, જે પોતાના જીવનો અને જવેરનો બચાવ થાય ત્યાં જતા રહે હતા. એઓની મારફત ખેડુતો તથા તવગર લોકો પણ બદા જતા રહ્યા હતા. આથી કરીને કાશ્મિરનો મોટો ભાગ વેરાચંદ પડ્યો હતો, અને મોટા વિસ્તારની જમીન વગર ખેડે પડી રહી હતી. એ દુકાળ મણી જૂથમીમાં આસ્પદ હતો. જે લોકો કાશ્મિરમાં બાકી રહ્યાં હતાં તેઓ જલનાં મૂળીમાં તથા જમીનમાં ઉગતી વનસ્પતિ ખાઈ જીવવા લાગ્યાં હતાં અને પોતાના બચાવ માટે જાડોમાં બરાબ રહેતાં હતાં. આ વખતે બેઠારી તથા તમી ચાલવાથી પચીસ હજાર માણસો મરણ પામ્યાં હતાં. મણી માખાપોએ રૂઝા એક બોરાકને માટે પોતાનાં બાજકોને વેચી નાખ્યાં હતાં અને કુટલાંકેતો તેમને મારી ખાધાં પણ હતાં.

આ વરસે મદારાજએ પૈસા અને અનાજ વગરની બક્ષિસ કરવા ઉપરાંત જે વરસનું મહેસૂલ માફ કીધું હતું. તથા પોતાના દેશની આસપાસ આવેલી પહાડી ખીણોમાં ચોરી રાખસ છતાં હજારો લોકો કાશ્મિરમાંથી બદાર થયાં હતાં. ૩૦ હજાર માણસો લાટોરના દરબાર આમળ આવ્યાં હતાં, એ લોકોને પૈસાવર ઉપર દૂમસો લઈ જતાર સરકારની હાલણમાં બોરાક લઈ જવા અને તેની સંભાળ

જાણીએ આવતા જમાનાને માટે બાપી છે, પણ તે બ્રહ્મ
 માપસ હજી પૂરેપૂરી નથી કારણ કે જેમ નવા વરસે નવ
 દુકાન ખોલે તેમ સોઝા નવી ધંપડા ખાઈ બેસે છે. પાછળ ધ
 મએલા કોટલાક જમરાં દુકાન એ આપણને સીખવાડે છે
 કે બૂખમરો અને તેનાથી નીપજતાં બધાર પરિણામ અ
 ઠગવણ હોય તો સાધારણ ઉપાયો કઈ કામે લાગી શકતા
 થી. બ્યારે સંકટ મળ્યું મોટું હોય છે ત્યારે જે નિયમો પ્ર
 માણે અનાજનો જથ્થો બહારથી મેળવવામાં અને દુકાનના
 મૂલકોમાં વાપરવામાં આવે છે તે નિયમો પૂરેપૂરા હજી પડી
 શકતા નથી. તેમજ અરરપરસ વહેવાર ચલાવવાને દેસનાં
 સાધારણ સ્થાપનો પૂરાં પડી શકતાં નથી. જમીન તથા જ
 ણના મામો જેઓનો દુકાનની વખતે ધણો ખર્ચ પડે છે.
 એ બાગી તુટી જાય છે અને વહેવારના મોટી આડચં
 આવી પડે છે. તા'મુકાઓના વગર અજમાવસ પામે
 અમમદરો દુકાનનું સંકટ ટાળવા અને તેની સામે ધ
 (અટકાવવા) શક્તિમાન થતા નથી. હુદકારાના બાંધ
 કામો પાછળ યુ યુ ઉપાયો લગાડવા તે વિષે જૂના
 જૂન અમલગરો જૂના જૂના વિચાર આપે છે. આ
 એ પ્રમાણે એક મનના વિચાર ન થવાથી જે કામો તે
 વિચારોના પરિણામ તરીકે ગ્રાહી થાય છે તે બરાબર ચાલ
 તા નથી અને તેથી લે. કે. ના હુદકારાની જે આશા રાખ
 વામાં આવે છે તે પાર પડતાં તમાં એ સમગ્ર દુકાનના ધડા
 છે વગી એ ધડા આપણને એવું સાબવે છે કે દુકાનની
 વખતે પિસા કરતા બેરાક વધારે અત્યંતનો છે. વગી એ
 ધડા એવું પણ સીખવે છે કે એ વખતે બેરાક માણસની
 હાંદવી બચાવી શકે છે. પણ તમ કરવાને તે મ.જી.સેને
 શક્તિ આપનો નથી. ખાના સંજ્ઞાનથી કેટલું ધણ દુખ

રે ધાપા છે. પણ વિપત્તિ સર્વ દેશમાં દેશમાં મેળ દાવ છે
 પારે ખાનગી સેવાવનનું કાંઈ આવડતું નથી. ન્હૂંણાં ન્હૂં
 કાણુનાં અનાજનાં ભાવ ન્હૂંણાં ન્હૂંણાં, અમમદારો સરકાર
 સાં વડા મધક ઉપર મોકલી આપે છે તે ઉપર પૂરતો ભરોમે
 રાખી રાખેલો મંથી, કારણ કે અમમદારોને એ વિધેને
 પૂરનો અનુભવ નરિ, દોષાયો બરાબર ભાવ મેળવી શકત
 નથી, અને તેથી ખીનખીને બૂલાયામાં નાંખે છે. આ સપ
 યા કીમતી પદાર્થો આગળ મધ મરેલા દુકાણ આપણું
 કીમતે છે, તે છતાં આણસનું મન એવું બૂલાવે છે
 કે અથવા એવા મુશ્કાલામાં આવી પડે છે કે બ્યારે ખરે
 ખરો દુકાણ આવી પડે છે ત્યારે એ સપળા પદ બૂલી જ
 શકે છે, અને તે પાછા નવેસરથી શોખવા પડે છે.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

હિંદુસ્તાનના દુકાણાનું અર્થશાસ્ત્ર.

દુકાણનું અર્થશાસ્ત્ર વધતું એ તેની ઉત્પત્તિ, તે
 વધારે અને તેના ફેલાવાનાં મળ કારણોનું જ્ઞાન મેળવ
 બરાબર છે. હિંદુસ્તાનના દુકાણાનું અર્થશાસ્ત્ર આ દેશમાં વ
 ધરીએ પડના દુકાણના દુ.ખાના મુખ્ય કારણો દર્શાવે છે. 'હિ
 દુસ્તાનના દુકાણાનું અર્થશાસ્ત્ર' એવા નામનું એક એપ
 નિયુ ચિન્હ બાકિન નામના એક અમેરો હ. સ ૧૮૭૭
 શકઆનમાં આ દેશમાંજ છપાવી પ્રગટ કર્યું છે. ચિન્હ
 હને પોતાના આ અગ્રવત્તા વિગતને ન્હૂંણાં ન્હૂંણાં અગ્રીઅ
 ભાગોમાં પહેલી નાંખ્યો છે. જેમાં દુકાણ વારણ કેમ
 છે તથા અટકારવા સાથે કેવા કાપો લેવા પડે છે. આ
 કેવા કાપ લેવા જરૂર છે, તે વિષે દુકાણા પશુ પછી સ
 રી રીને સમજાવેલું છે. એ પુસ્તકના પહેલા એકાદ

જાગનો સાર અર્થિ દાખવ કરશે જરૂરનો મળાવડે.

નિ. જા'ના રહેડે કે હિંદુસ્તાનના આપણા ઇતિહાસો તરફ જોતાં માત્રમ પડે છે કે તે દુઃખને જન્મ આપનારે એક મુખ્ય રૂઝ છે. એ આફન એ દેસ ઉપર અસરથી વૈર રતી આવી છે, અને અમારૂં વખતમાં જે ખગલી થઈ હતી તે પત્નીજ અંધાર અને મેઢી દરો એમાં રાજ નથી; પણ સારા જાગે દાસના સુધારાના વખતમાં એ જનની આફનો વખતે મતી ખરાબીનો ધડો અસાધ્યનો જાય છે, તોપણ એવી જાતના જનારો તદ્દન અટકાવવા માટે સરકારે અને સત્તાવાળાઓએ વધારે મજબૂત ઉપાયો લેવાની જરૂર છે. અને તેમ કરવા આમમજ દુઃખનો કેને પ્રકારે અને કયા મૂળોથી સાર થવાને જાતી રાકે છે, તે જાણીથી વપાસી જવું જોઈએ છીએ.

પહેલે વિચાર એ કરવો: છે કે, આ દેસમાં પક નિષ્ફળ જલ્દથી થાયરતને ગુન કેવા પ્રકારનું પરિણામ નિષ્પન્ન છે? આ વિચાર કયા પદ્ધતિ જાગે વિચાર એ કરવાનો છે કે, જે કાના સમારત તથા જાણુ જાણનોથી દુઃખ જાતી જાગતને વચસ તથા વચનો કહેતા અને કેવો સંજવ રહે છે? આ જાગનો ગુણના કયા પદ્ધતિ જાગે અને અવળનો વિચાર આ જલ્દનો છે કે, દુઃખ તથા તનના પૂરતા જોડ્યાં શા પ્રકારે કાવો રાકાય? આ જાગ વિચારનો હક્ક કરતા જે મુખ્ય જામનેનો જ્ઞાનમાં રાખવાના જરૂર છે તે એ કે દુઃખની તરબાતરમાં તેનો સારો તૈયાર થતા સેકેન્ડા કાલનાં વિના કેવા પ્રકારે જ્ઞાનમાં રાખવી, તથા આસામે આપણા ઉપાયો કેવા ધિરજીયાં થાયુ કરવા.

હિંદુસ્તાનમાં દુઃખની પડાવનાં જે મુખ્ય કારણો મળ્યા.

મિ. જાઉન તેમની સંસાર વ્યવહારી અણુપદ દ્વારાત જાણી શકે છે, અને તેમાં જાણીશોને માથે તે મોટી ખાતરી મળે છે. વળી તે તેમને ખાડખરા, ડમ અને મનસંજીવન સોડ મળે છે અને કહે છે કે, તેઓ ધરમને મદાને, મરીમ રેવત તથા ખેડુને તદન નીચેથી નાખી પૈસાથી ખુસાર કરી નાખે છે. એ લોકોની (ખેડુનો વગેરેની) ખરાબીનું વળી બીજું સાધન મારવાડી અને વાણિયાઓને મિ. જાઉન મળે છે. એ લોકો ખેડુને નાણાં ધીરી તે ઉપર મોટી રકમનું વ્યાજ ખામ છે. અને જે તેઓના દાવમાં આવ્યો તેને છેક નીચેથી નાખી તેની ખરાબી કર્યા સિવાય રહેતા નથી. વળી એમનામાં બીજી ખરાબ રીત એ હોય છે કે, પાકનો નાશ થવા પછી તેઓ ખેડુને કોઇ પણ જાતનો આશરો આપી ટેકવી રાખતા નથી, પણ તેમની તરમદશા પચેલી જુલે કે તરત પોનાનો સપથો વધિવદ નક્કી કરી અસમા થઇ જોડે છે. અને તેમ થવાથી ખેડુનો બિમારા છેક ખરાબ દાસતમા આવો જઈ જીવ માગવાની અણી ઉપર આવી જોડે છે.

દુકાળની સરખાન થતાં કણખી અને સંધારણ મધ્ય-હારીઓની એ પ્રમાણે ખરાબી થવા માંડે કે પછી તેના ઈંટા ઝડપથી આસપાસના બીજા લાભતા વગમતા લોકો ઉપર ઉડવા માડે છે. એ બીજા લોકોમાં પલ્લુકરીને ચમાર, માકાર, રામોસી તથા બીજી દલડી જાતના લોકો જેઓ ગામ ગામડામાં મુખ્યત્વે કરાને કણખી અને રેવતનેજ આધાર પડેલા હોય છે તેઓ સપડાય છે. એમના પછી ગામના તમામ નાના સોટા રહેવાસીઓ તથા આજુબાજુના લોકોનો વારો આવે છે તેઓ ઉપર એકદમ એ આદત આવતી નથી પણ ધીમે ધીમે આવે છે.

દેશના એક ભાગ ઉપર પાકની ખરાબી મચ્યા છે. પણ તે દેશના બીજા ભાગ ઉપર તે હામી નીકળે છે. એટલા માટે સંભાળથી અનાજ વાપરવામાં આવે તો દુકાળનો બપોળ પણ પ્રકારે ઓછો થઈ જાય; પણ જે ખર્ચ કરી આવે છે તેનો વેપારીઓ ને છૂટી વેપાર કરે છે તે મની વચ્ચે સરકાર આવે છે તેથીજ ઓછા ભાવે વાગે બીજા ભાગ ગણી તે આવે અનાજ વેચવા સરકાર વેપારીઓ દુકાળ કરે છે અથવા ફરજ પાડે છે. આ ઓછા ભાવે સર્વે ઉકાળે લોકોને અનાજ ખરીદવામાં સમજ પડતો થઈ પડે છે, અને તેથી લોકો જ્યાંજ્યાં અનાજ ખપાવવા માટે છે; અને જ્યારે એવી રીતે બોહોળેપણે અનાજ ખપાવવા લાગે છે ત્યારે પાછળથી દુકાળ પડે છે, માટે સરકારે અનાજના ભાવનો વચ્ચે આવવું નહિ. આદમ રિમયના આવા વિચારો પૂરોપના વેપારીઓના સંબંધમાં કદાપિ લાગુ પડે. પણ હિંદુસ્તાનના વેપારીઓ ઉપર તે લાગુ પડવા જતાં દુકાળો ચક્રરે ઉત્પન્ન કરી ગયા સિવાય રહે નહિ. એ વિચાર અને નિયમો જે હિંદુસ્તાનની સરકાર હિંદુસ્તાનના દુકાળના સંબંધમાં લાગુ પાડે તો તેણે મોટી બુદ્ધિ કરેલી મચ્યા. પૂરોપના વેપારીઓના ને ઉત્પાદક, ઉત્સાદ અને સાહસોકપણાના યુક્તો દોષ છે તે હિંદુસ્તાનના વેપારીઓમાં નથી. પૂરોપનો કંઈક વેપારી દુકાળની વેળા ને મળે અને તેમ અનાજનો મોટો જથ્થો ભેગો કરવા પોતાનું સંબંધનું નાણું વગર અચકાવે રાહી નાખે છે. પણ હિંદુસ્તાનમાં તેમ થતું નથી. અદિના વેપારીઓ એટલા હિંમતવાન, વગર અરેખના અને સ્વતંત્ર હોતા નથી. તેઓની નાન જાતની કદમો રીતિઓ તેઓના સ્વતંત્રપણામાં એક મોટો અટકાવ થઈ પડે છે. વળી તે ઉપરાંત તેમની પાસે વેચા-

રાખવાની અમલ છે. ખાતતા સૂધી અનામનો વેપાર સરકારે વેપારીઓને છુટ્તો કરવા દેશે. એ ખાતમો વેપારનાં સાધનો તૂટે તોજ સરકારે વચ્ચે પડવું. સરકાર જોઈવું કે જે જોઈવું એક વેપારી કરી શકે નહિ, પણ વળી સંધગા વેપારીઓ જોઈવું ખાતરે જોઈવું સરકાર ખાતરી શકે નહિ. દુરથી ખોરાક મંગાવશે હોય તો સરકારની મદદનીશથી જાણ પર પડે છે. માટે તેથી વખતે સરકારે બદલાર પડવું. વળી કેટલાકોનું કહેવું એવું છે કે દુકાનની વખતે ખાતતા સૂધી અનામનો ખાત મોલો સખશે. કારણ કે મોલા બાવને લીધે લોકો મરજી પ્રમાણે ને ખરીદ કરી તેને બહેજી હીને ખાવાવડે નહિ. પણ મરાજ લોકો મોલા બાવને લીધે ને ખરીદો ન સમવાયો મરજી પામે માટે એ મોલા બાવનો નિયમ કાપદાકારક જણાવો નથી. અર્થશાસ્ત્રના નિયમો પ્રમાણે આ મોલા બાવની રાંત કદાચ દુકાનની સરખાવમાં ઠીક જણાય. પણ ધમકોકાર દુકાન માત્રનાં નેચા નિયમો વાપરવા જતા ધણા જરૂરી દાનિ પણ વિનંત રહે નહિ. માટે એ નિયમો નક્કી છે પણ દિદુસ્તાનના વેપારીઓ પૂરાખના વેપારીઓ જેવા સાદસાંક ન હોવાથી આખતના નિયમો દિદુસ્તાનમાં લાગુ પડી શકતા નથી.

મિ. કલકેલના વિચાર.

મદ્રાસ સિરિલ સરવોમ યાગા મી કલકેલનું કહેવું તો વળી એવું છે કે. અર્થશાસ્ત્રના કાયદાઓને મજબૂત વખતો રહેવામાં લગીનો વખત સામે દુકાનના રૂપમાં બદલાઈ જાય છે, અને તેમાં અટકાવ પણ શકનો નથી. નંમોના વખતમાં જેટલા લોક મરજી પામે છે તેના કરતાં વધારે લોક ઉપજા નિયમો લાગુ પાડી તેજ પ્રમાણે આજનાં મરજી

હિંદુસ્તાનના લોકોને દુશાન વખતે વધારે સોસનું કેમ પડે છે? ૧૭૩

પ:મેંછે, વગી તે કહે છે કે સરકારે વેપારીઓની વચ્ચે ન બાવબું એ નિયમ વુકસાનકારક છે, કારણ કે અનાજનો બાવબે મોટો હોવા છતાં વેપારીઓ પૂરું અનાજ ખૂંદ પાડી શકતા નથી, અને તેથી કરીને સમિયાબંધ સોંક મરણ પામે છે. સોડોના આવી રીતે બોમ થના અટકાવવા સારૂ વેપારીઓ પાસે નાણાનો મોટી રકમ લેઈએ, અને જમ્મરમાં તરત ને તરત એ રેરકારો પાવ તેને અવુસરીને કામ કરવું લેઈએ. અયાસપદ્ધ દુશાનની અઝામ, પસ હપરથી નાકી થયુંછે કે હિંદુસ્તાનમાં દુશાન પડે તો તે વખતે સરકારે વચ્ચે પડી તેથી પડતાં દુ:ખ અટકાવવાં લેઈએ, નહિ તો બંધકર આ-હતો આવી પડ્યા વિના રહે નહિ

મકારણ ૧૨. મું.

હિંદુસ્તાનના લોકોને દુશાનની વખતે વધારે સોસનું કેમ પડે છે?

હિંદુસ્તાનના વાંચનો તેના જામ મુર્ચનો પ્રકાશ એવી રીતે પડેછે કે તેના રીંગ ન બેઠા ન ન હપર જાતા પડી લીંતિ,તની બારેસ, મેદાનેને સુખ ના પેઠે અને તે હપરના બોલ એ વનમ્પતિ કૂદા હવત કોં છે તેને પાત નામ કરે છે એ વર્તમાનમાં ખોઆ ને પદ ના અરે છે તા તે ક રમાદ ન પડવથી પાણીનિના નમ્પતિ અપેઠે અને હવ તા નયા ઠેઈ મેઈદાર જામ નમા બાન ન દેવા હવ પજુ પાક સામ મમ્પો નયા નમાની વખતે પદાસ કરવા સાલ કેટલોક ફેરખો ને દેમે બાપી દેવા છે વનુ વર સદ ન પડસાયા નેદેરોનુ પાણી પજુ સુમક વન પડે ન વ એઈસો સખર પડે છે કે, નેદા.મા મોટી ના.ઓ પદ

(૬૫૬) ધરતીના ૧૭ મું નિર્દુરભાગ પૈકીનો દુર્ભાગ
વળગે વળગે એકમંત્રે કેમ પડેછે ?

ધરતીના અર્ધ નેફેલા જગતી માત્રના મોર્ત જનને એ સમયે
અપાવેછે : દરેક પુરેપૂરે કુપાત્રો આપણનાં ભેગાનભેગી
કેદુર અવસ્થા મિલેતો મુશ્કેલ ખેડાક એવા, મર્યાદાઓ મૂકી
અપાવતો જે ૧૫૦ વર્ષોની વેદાન્ત મુજબ સૈમત્ર પડે છે
કેવળ પૂર્વે એવાનો મુશ્કેલ જાત છે, અને મુશ્કેલ પિંડાન-
ના કેદના જાગતા મરત અને કાળ અડધ અડધે છે. વળી
દુર્ભાગને દુ ખ દરેવાને જેમને એકત્ર પડે છે તેવળ અ-
વસ્થાના કેમકે અપાવતો એવાના પત્રોના સારમેની
એકા એક નવા અને અપાવતો જેમને નમ્યાં દુર્ભાગ
અપાવતો પડેવા છે આપણે તેમને તેમ અપાવતા નવાં વળી

[illegible]

૧૪૦ ના વર્ગે પછીથી વખાણે ગયેલું છે. દિલ્હીમાં કેટલીક જા-
ત એવી પણ હોય છે કે તેના બાપદાદાથી જે પદો કિલ્લો
આપ્યો હોય તે સેના પદો હતા હશે; તેઓ જીતે પદો કે-
હરણ કરી અને મરતુ એ જાતના મમજો છે એટલા
મોટે દુકાનો વખાણે પણ હોય. પાતળા પદોથી જાતના
ધણ કરી જુદાના કાંઈ ભરે ના. પદો જે આવી જાત
મોળતું એ જ પદો દુકાનો જા મરતુ હશે. મમજો
તેના જાતના જાતના જાતના જાતના જાતના જાતના
જાતના જાતના જાતના જાતના જાતના જાતના જાતના

બહારે જ્યાં દેશમાં દુકાળના મુશ્કેલીમાં નેનો કાળ વળી જશે, તેજમ બહાર આમથી બીજું જ્યાંએય બનાઈ દુકાળના મુશ્કેલીમાં નેગના આવીને નેનો કૌંસને જૂએ મરવાનો કાળ રહેશે નહિ. પણ એ બનાઈને બહાર જતું બંધાવવામાં આવી તો આસપાસના મુશ્કેલી દેશી સમયો પણ પોતાના રાજ્ય માંડેલું આજ બૂટી પડવાના કાળથી બહાર જ્યાં દેશી નહિ, ને એલું બનાઈથી સર્વે દેશોને તંબી આવીશે.

દુકાળના વખતમાં જૂએ મરના માનુષો એવો વિચાર કરે કે તેઓને બહારમાં જવામાં કોઈ પણ પંથો મળશે અને તેના વિચારમાં તેઓ એકમ બહાર નીકળી પડ્યા માને તો તેઓને જ્યાં દેશ નહિ, કારણ કે બહાર જ્યાં હીંચા પડે કોઈ પણ જાનના રોજી ન મળે તો તેઓ ઉંઠે જૂએ મરે છે જેઓ નવાના તથા બધી રીતે તાલ નાચાર હોય તેઓને જાનના સુધી તેમના ઘર આગળ રાખી નેનું પટ જાનું કેમકે બહાર જ્યાં હાંચી મુશ્કેલીના પાકમાં ન જાનના તથા ના દરદોષો તેઓ મરણ પામે છે. જેઓ બરોબર તંદુરસ્ત હોય અને કોઈ પણ જાનનું કામ કરીને પોતાનું તથા પોતાના કુટુંબનું જીવન કરતા માટે પૈસા પેદા કરવા રોજી હોય તેઓનેજ બહાર જ્યાં દેશ.

કોઈ પણ દેશો દુકાળની નિરાની જાણતાં તુરંતજ મુશ્કેલીને માટે બહાર જાપાકમાં જમા કરવા, કેમકે જે કોઈ મહેનત કરવા સક્તિવાન હોય છે તેઓ એમાં કામે ઉપર તુરંત લાગી જઈ રોજી પેદા કરવા મંડી જાય છે. પણ એ પ્રમાણે કામે લગાડના પહેલાં સરકારે એટલી સંજ્ઞા રાખવી કે એક દેશો પશુ માણસો ભેગાં

નદાર જ્યાં દેવાથી દુઃખિતનાં મૂંઝામાં તેનો આવ વધી
 રી. તેમજ નદાર આમથી બીજું જ્યાંએ અનોખું
 કાળનાં મૂંઝામાં વેચાયાં આવશે તેથી સોકાને બૂબે મર
 ને બન રહેશે નહિ. પણ જે અત્યારને નદાર જાતું
 દેવાવામાં આવે તો આસપાસના મૂંઝાના દેશો દેશનાં
 પણ પોતાના રાજ્ય માંહેણ અત્યાર ખૂટી પડ્યાનાં બધાં
 નદાર જ્યાં દેશે નહિ. ને એણે બનવાથી સર્વે દેશ
 તંબી આસરી.

દુઃખના વખતમાં બૂબે મરતાં માણસો એવો વિ
 ચાર કરે કે તેઓને નદાર-આમ જ્યાંથી કોઈ પણ ધર્મ
 મળશે અને તેના વિચારથી તેઓ એકમ નદાર નીકળ
 પડવા મામે તો તેઓને જ્યાં દેશ નહિ. કારણ કે ન
 દાર જ્યાં દાંધા પછી કોઈ પણ જાતનાં રોજી ન મળીતે.
 તેઓ છેક બૂબે મરે છે જેઓ નળના તથા બધી રી-
 તે તત્ત્વ તાચાર દોષ તેઓને જાતના સુધી તેમના ધર આ-
 મગજ રાખી તેમનું પદ અનુ કેમકે નદાર જ્યાં લાંબી
 મુસાફરીના ચાલ્યા ન પડતા તથા ત્યાં દરદોષો તેઓ મ-
 રણ પામે છે. જેઓ જરે જરે તન્દુરસ્ત દોષ અને કોઈ
 પણ જાતનું કામ કરીને પોતાનું તથા પોતાના કુટુંબનું ક-
 જ્ઞાન કરતા માટે પેના પેદા કરતા રોજી દોષ તેઓનેજ
 નદાર જ્યાં દેશ.

કોઈ પણ દેશને દુઃખની નિશાની જણાતાં તુરતજ
 છૂટકાગને માટે જાહેર બાપકામે ઊભા કરતા. કેમકે જે
 સોકા મહેનત કર્યા સકિતવાન દોષ છે તેઓ એવા કામે
 ઉપર તુરત લાગી જઈ રોજી પેદા કરવા મડી જાય છે.
 પણ એ પ્રમાણે કામે કામડાના પહેલા સરકારે એટલી સ-
 બળ રાખવા કે એક દેશને ધણા માણસો એવા થયાં ના

(૧૬૨) પ્રારણ ૧૪ મું. — દુષ્ટતાનાં સંજયમાં જન્મના ઉપાય

ને જાણનાં માર્ગ. આવા ઉપાયથી મોટા જાત્રાજીવ આ
જાત્ર સુખી રાખાય છે. એ પ્રમાણે જાત્રાજીવ અનાજ ભ
રી રાખવા મરકારે અપચત નાણાવડીઓએ મોટી યાવજુ રો
ડાં બોલે એ ખોખર જેતા એમ કરી રાખેલા અના
જનાં નાણા મોટી વરસ સુધી વગર બ્યારે એક ખૂણે પ
ડ્યા રહે. પણ દુષ્ટતા પડતાં એ અનાજનો એકત્રો બા
આપે કે બ્યાર મુકય વધુન થઈ જતાં ખીજાં વધારે ના
જાં તેમણે પેતા કની રાખ્યા.

૪. પુરપો રહીઆ અને ઉત્તરોઆ કામે
સામે એવાં બાંધકામે ઊભાં કયાં.

દુષ્ટતાની વખત મોકોના તૂટારા મારે જે જાહેર
જાત્રકામે ઊભા કરવામા આવે છે તે એવા પ્રકારનાં કા
રવા બેઠે એ કે જ્યા પુરપો, બાંધ્યા અને ઉત્તરોઆ એક
સરખા સમવડથી કામે લગ્યા તક એ કામેમા ધણારી
તરફની હોમિયારાની અમલ અનુમતીની અમલ ન હોય
પણ રૂજ અમલગતોજ જરૂરે હોય. તમા એ કામે એ
નાં મનંજ્ય કે જ્યા જેવાર ધણા ઉધારનાના તથા દુષ્ટ
તાનાં વખતે તુરત જ્યા મા પાણી તૂટ પાડવાના સાધનો
સમાપતા તુરત એ કામ મા મોટા તખ્તના કાંઠા કરાવવાના,
તથા કુલ અને તમારો ખાદવાના તથા રહેના બાધવાના
તથા મનુના સમારવાના અને જનાઓની જાણુઓએ જાહેર
ર પતા સાહે જાણ અદવાના નમેરે કામેનો સમાપેરા પા
વડે આપ જાપકમ પાડળ દમ્ભમે સાક થઈ તામતાંજ
તપસજુ કે જે કેમજુ કામ આવે છે તે કેમજુ જ્યા સાક
છે કે તદિ તથા પાણી અને બેગક જરાબર મળી આ
વ છે કે તદિ અવ કેમજુ દરદ કેપમ તથાવ તેની મુખ્ય
સમાપ રાખતાં એવા કામ પાડળ સામેના પુરપોને રો-

૪૨ મનુ જ્ઞાના, જીભિને કાઢી કાઢી, અને ઉઠાડી
તે જ્ઞાના પ્રમાણે ફેંછી આપવી, એ દર પુરુષો મનુ
દેવે કહેલાં હોયેને તેમની મનુદરી જ્ઞાનાન્યા દે
આપવા કરતાં તેમ રીકાડે કહિઆએની દુઃખ તથા
દો, અને તે કહિઆએ પામેલી મનુદરી પુત્રને કોઈ
નામ પાનાને મળવા દે છતાં પિતામાંથી ખરીદી દર
નિયમપૂરવો જોઈએ, તે કોઈ કહિઆએને પણ ઉપેક્ષા

૫. અરેભક્ષ વટેવાર આત્મ રાખવાનાં
સાધનો સાધવવાં.

દુઃખજન્ય આપત્ત તોર જોતુ રી નાખવા આ
ઉપાયો મુખ્ય કેવાના છે તે એ કે કોઈના અરેખ
વટેવારમાં જે આપિયો હોય તે સુધારવો તથા એક
એકી જોઈ જમાએ વટેવાર સાધવવાના સાધનો
દેવ તે અર્જુન કરવા

૬. વરેભક્ષનું પાણી કુષા તળાવ જોઈએમાં આ
રાખવું.

એવીવાડી માટ પાણી પૂરે પાડવા કારે કુષા
તળાવમાં પાણીમાં કારપુરે કાઢી રાખવા. વરેભક્ષનું
માટા જ્ઞાના કહિઆમાં રાખી રહે છે તેને પેદા કો
નામ કે એવા કોઈના આદેશરમાં તેને જમા
રાખવા જમાનિ તપર પાણી પોડા કરે તાખી સરકા
તાવાડીને ઉત્તરના આપત્ત જ્ઞાના જ્ઞાનાર રાખી દોષ
જેવકારીનાં જ્ઞાના ઉપર તો લેખ જમાને કાઢીને જાડે
કરેશ દુઃખના માણની વેગાએ કંઈકે મનુદરાટે
જમાના તરી ન જમા તથા એક જમાના છુદ નહીં તે
પાણસના માનુનાની માનુજી મારજુન આપણા ૧૦
જાને સુધે દુઃખને મનુદરી

જમીનમાં બેળા મૂકી પાણી ઉપર ખેંચવું. દુકાળના વખતમાં કાંઈ કાંઈ વાર એવું બને છે કે પેટપૂર ખોરાક મળે છે, પણ પીણા પાણીની મહેલ તાણ પડે છે. એવા વખતે કુવા, તળાવ વગેરે નવાજી મઠાઈ મેંયાં હોય તો અમેક બંગાઓ જમીનમાં ઉતારી મની મારને તપાસી જોવું કે તે નવાજોના તળીએ પાવ છે કે નહિ. જો એમ માલમ પડે કે પાણી છે, તો તા તમ " પાતાળકુવા " (Artisian Well) એવા નામે જોગખાના કુવા ખોદાવવા અને તે કુવાની જાળવણી કરવા સાર પોલીસનાં માણસો રાખવાં.

૮. કામૂજ અને કુળા માંદેવું તથા ધાસ ઉપર દવના આ-કારમાં રહેવું પાણી ઉપયોગમાં લેવાનો તમવીજ કરવો. ઘણેદેસનાં જંગલોમાં જે વાંસ હમે છે તે વાંસનાં મૂળી-આંના નીચલા ભાગમાં સ્વચ્છ પાણી ભરાઈ રહે છે. એ પાણીમાં એવા મૂકવાથી તે પાણી સાથે મળીને મરમીથી સંધાઈ રહે છે, અને તે રસ્તે જતા મુસાફરોને પેટ ભરવા મા-મ સામે છે. કાંઈ કાંઈવાર મેદાનમાં ઉગતા ધાસની ઉપર મોટા જગ્યામાં જવ (ઝાકળ) પડે છે. એ દવના પાણીનો દુ-કાળના વખતમાં ઉપયોગ થઈ શકે. " મારસલ જુમીયાદ " નામનો ફ્રેન્ચ સરદાર પોતાના સરકાર સાથે આફ્રિકામાં હતો તે વખતે તેણે ધાસ ઉપરના દવનું પાણી ભેરું કરી તેથી પોતાની તરસ છિપાવી હતી નામીએરમા રહેતા પાણીથી દુકાળની વખતે તરસ છિપાવ્યો. આ સવળી બાબતો આ લોકોને સારી પેટે સમજાવવી જોઈએ કે જેથી જોને મરમની વખતે તેવા ઉપાયો લેવાનું સૂઝે. જો દુકા-ળના મૂકની પાસે દરિયા આવેલો હોય તો તેના ખારા પાણીને

દનું પાણી જીવણ રહે છે અને તે પાણી વરસાદ બંધ થયા પછી જમીન ઉપરથી ખોચાઈ નદીમાં ટાપવ થાય છે. એવી રીતે કેટલાંક ડેકાણાંઓ ઉપર નજીક વજુ ભાગ જે-ટલું વરસાદનું પાણી જીવણ રહેતું અને એકઠા ભાગનું વ્યર્થ ગયેલું એમ જાણવામાં આવ્યું છે. પણ જ્યાં નદી નાળાં પાસે જંગમ હોતાં ત્યાંનું જુદું પાણી દરિયામાં જઈ ખાલી થઈ જાય છે અને તેથી પાછળથી એવાં નદી નાળાં અને વહેણીઆ જમીનીથી સૂકાઈ જાય છે. આ બાબત ઉપર મુખાઈના નામદાર માછી મવરનર સર રિચર્ડ ટેમ્પલે ખૂબ ધ્યાન આપ્યું હતું. તે નામદાર જ્યારે પોતાની મુસાફરીએ નીકળ્યો હતો, ત્યારે તેણે દુકાળના મૂસફાની ઘણી બારીબીથી તપાસ કરી હતી, અને તે ઉપરથી તે જગ્યાએ કાયમ રાખવાની મજબૂત બકામજુ કરતો હતો, અને જમણને લીધે નદી નાળા પાણીથી બરેલા રહે છે એ વિષેનો તે જગજો દિમાયની ધણ પડ્યો હતો. જે જે ડેકાણે જમણે દાપા નાખ્યા હો તે તે ડેકાણે તે પાછા ઉમાડવાની તે મજબૂત બકામજુ કરતો હતો.

૧૦. તંદુરસ્તી સુધારવાનાં ખાતાં ઉપાકર્ષાં.

એજ મર રિચર્ડ ટેમ્પલ દુકાળ વિષે જાણ કરનાં કે-ટલાંક ઉપાયોનાં અનુભવ જણાવે છે. તે કહે છે કે લોકોની તંદુરસ્તી જાળવવા માટે જે જે ખાતાઓ રચાયેલાં છે તે-એને મજબૂત કરવા, અને બરાબર સારી દાકતમાં આ-ખવા એ ખાતાના ઉપરી અમલગરોએ લોકોનાં શરીરની દવા ઉપર મોનવારાથી અગવા દુકાળ પડવાના અવધી તરી અસરો તપાસવી, અને તે અસરોનાં ખરાબ પરિણામ અટકાવવાનાં ઉપાય લેવા.

દનું પાણી ઝીઝાઈ રહે છે અને તે પાણી વરસાદ બંધ થયા પછી જમીન ઉપરથી ખેંચાઈ નદીમાં દાખલ થાય છે. એવી રીતે કેટલાંક ટેકાણાંઓ ઉપર નગરીક ગણ જાગ જેટલું વરસાદનું પાણી ઝીઝાઈ રહેતું અને એકાદ ભાગનું વ્યર્થ ગયેલું એમ જાણવામાં આવ્યું છે. પણ જ્યાં નદી નાળાં પાસે જંગલ હોતાં નથી ત્યાંનું બધું પાણી દરિયામાં જઈ ખાલી થઈ જાય છે અને તેથી પાછળથી એવાં નદી નાળાં અને વહેગોઆ જલસીધી મુકાઈ જાય છે. આ બાબત ઉપર મુંઝાઈના નામદાર માણ ગવરનર સરચિયર્ડ ટેમ્પલે ખૂબ ધ્યાન આપ્યું હતું. તે નામદાર જ્યારે પોતાની મુલાકાતીએ નીકળ્યો હતો, ત્યારે તેણે દુઝાળના મૂલકોની ઘણી બારીકોથી તપાસ કરી હતી, અને તે ઉપરથી તે જંગલો કાપમ સખરાની મજબૂત બસામણ કરતો હતો, અને જંગલને લીધે નદી નાળાં પાણીથી ભરેલા રહે છે એ વિશે. નો તે જાણે દિખાવતી થઈ પડ્યો હતો. જે જે ટેકાણે જંગલો કાપી નાખ્યાં છે તે તે ટેકાણે તે પાણી ઉમાડવાની તે મજબૂત બસામણ કરતો હતો.

૧૦. તંદુરસ્તી સુધારવાનાં ખાતાં ઉપાડવાં.

એક મર ચિયર્ડ ટેમ્પલ દુઝાળ વિષે જાણ કરતાં કે-કેટલાક ઉપ મેનો અગત્ય જણાવે છે તે કહે છે કે લોકોની તંદુરસ્તી જાળવવા માટે જે જે ખાતાઓ સ્થાપેલાં છે તે-અને મજબૂત કરવાં. અને બરાબર સારી દાસતમાં આપણ એ ખાતાના ઉપરાં અગત્યદારોએ લોકોનાં સરીરની દાનવ ઉપર મોતવારીયા અથવા દુઝાળ પડાના બર્થની અસરો તપાસવી. અને તે અસરોનાં ખરાબ પરિણામ યાદગરવાનાં ઉપાય લેવા.

ગુજરાત વર્નાવયુલ્લભ સોનાડટીનાં વેચવાનાં
 પુસ્તકોની યાદી, તથા તેઓને
 વેચવાના નિયમો.

|| નીચે બજારો પુસ્તકોનાંથી પદ્મમ રૂપિઆનાં અથવા તેથી
 વધારે કિંમતનાં ચોકડો કિંમતે સામરાં લેનારને ચોકડોથી ૨૩૧
 પ્રમણિ કિમિયત તથા શ્રુકપોરડનું દપાનખર્ચ આપવામાં
 આવશે. અને જોણમાં જોણી છાપી પદ્મમ રૂપિઆનાં
 ચોકડો સામરાં લેનારને છાપી કિમિયત તથા શ્રુકપોરડનું
 દપાનખર્ચ આપવામાં આવશે. પણ દપાનમાં નોકલનાં
 નેરવો પો અથવા ફાં જેવજમ થાય તે મનાવનારને ચીર
 છે. હોક પાકીટ પોરડવોફિસમાં પડેલા આનાં પદ્મમ દાખલ
 અરજાઆનાના દીકોટ દુપર પોરડવોફિસમાં છાપ લેવામાં
 આવશે. આર મનાવનાર ને આપવાનાં અરજો આનો વધારે
 મોકલવો. પૂરેપૂરાં તાણાં પ્રથમથી આવ્યા સિવાય પુસ્તકો
 મોકલવામાં આવશે નહિ. પોરડવો દીકોટો પર્ગે અચિત
 મોકલનારે અમન પદ્મમતા સુધી પાતાને જેવજમે મોકલવેદ
 પોરડવો દીકોટોમાંથી રૂપિએ અરજાઆનાં પદ્મમને છાપી
 નવામાં આવશે. નાટવેડ પત્ર લેવામાં નહિ આવે.

મનોએરડો, પોરડવો નાટો અને આ સેવંથી કામ-
 કાજના મધળા કાચળ પત્રો નીચે સહી કરનારના નામની
 મોકલતા.

મુ. ૧. મોચાઈદાની એરિસ. } કુપાઈદો મોચરામ ત્રવા
 અમરનાદ, ના. ૫ મી મહિ } મોચરામ મોચરામ
 જુમાઈ અને ૧૮૮૮. }

સુદ્ધિ પ્રકાશ.

ઈવેલા તામનું મોઝાં ૨૮ પૃષ્ઠનું આસિદે ઓપાનિયું
 ૧. સોસાઈટીની તરફથી કરમસે પ્રગટ થાય છે. આ
 વિવા. બુલર, મુનીનિ, સંસારમુપાગે, અને બીજાં ૩
 વર્ષોથી અને અનોસંસ્ક મદ્યપ્યના સિવધો રાખત કરતાં
 આવે છે. એનું વાર્ષિક મૂલ્ય રૂ ૧ ૮-૦ તથા ટપાલ ખર્ચ
 રૂ ૧-૩-૦ મળી રૂ ૧-૧૧-૦ છે. સાદુક ધવા પ્રચલનાં
 "સુદ્ધિ પ્રકાશના મેનેજર"ના તામથી મવાન્ય પોસ્ટેજન
 પિસા મોકલી લખવું. મવાન્ય પ્રથમથીજ મેવાનો સિવાજ
 છે. ૧૪ અને તેથી વધારે ઓપાનિયાં મામદાં મંચાવના
 રને સેકેડે ૧૪ ટકા પ્રમાણે કમિશન તથા ટપાલ ખર્ચ
 સોસાઈટી તરફથી આપવામાં આવશે.

— હર્ષદુર્ગુનું —

વીજા માણસોળ વેચવા મકેલાં પુસ્તકોનીયાર્થ

